

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१विषयपरिचय

साहित्यकार रामप्रकाशपुरीको जन्म वि.सं.२०२९ साल श्रावण १६ गते नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राप्ती अञ्चलअन्तर्गत रुकुम जिल्लाको बाँफीकोट-६ काँडामा भएको हो । नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाएका पुरीले आख्यान विधा र काव्य विधालाई साथमा लिएर समाज तथा राष्ट्रमा अराजकता पैदा गर्ने अन्याय अत्याचारको विरुद्धमा तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेकाछन् । उनका औपचारिक कृतिहरूमा आख्यान विधाअन्तर्गत नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीत(२०६४)रवनमाराका बुटाहरू(२०६५) गरी तीनवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । त्यसैगरी काव्य विधाअन्तर्गत विचरण(२०६६), अक्षुण्ण (२०६८)र संकल्प (२०६९) गरी तीनवटा महाकाव्य तथा ग्रहण नलागोस्(२०६७) र स्मृति(२०७१) गरी दुईवटा खण्डकाव्य पनि प्रकाशित भएका छन् ।

पुरीकालेखन तथा प्रकाशनका हिसाबले जेठो विधाका रूपमा उपन्यासहरू नै देखापर्दछन् । पुरीका उपन्यासहरूप्रगतिवादी चिन्तनमा आधारित भएर सृजना भएको पाइन्छ । नानीकी आमा उपन्यासमा निम्न वर्गमाथि उच्च वर्गले गर्ने शोषण, महिलामाथि गरिने हिंसा जस्ता विषय यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् । सच्चाइको गीत उपन्यासमा एउटा सच्चा योद्धाको राजनीति र पार्टीगत विचारप्रतिको निष्ठालाई प्रस्तुत गरिएको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा क्रान्तिकारी तत्त्वमाथि आक्रोश व्यक्त गरिएको पाइन्छ । हालसम्म यी उपन्यासहरूको सामान्य रूपमा औपन्यासिक विश्लेषण भए तापनि विस्तृत रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण भने भएको छैन । त्यसैले उल्लिखित कृतिका बारेमा विधापरक विश्लेषण गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

१.२समस्याकथन

रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु प्रमुख समस्या रहेकाले यस शोधकार्यका मुख्यमुख्य समस्याहरू निम्नलिखित छन् :

(क) विधातात्त्विक आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता के कस्तो छ ?

(ख) प्रवृत्तिगत आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता केकस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेकोले यस शोधकार्यका मुख्यमुख्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित छन् :

(क) विधातात्त्विक आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु ।

(ख) प्रवृत्तिगत आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

रामप्रकाश पुरीका जम्मा तीनवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका उपन्यासहरूको विस्तृत रूपमा अध्ययन विश्लेषण भएको नपाइएतापनि केही अध्ययन भने भएका छन् । ती अध्ययन जे जस्ताभएका छन्, तिनको यहाँ कालक्रमिक रूपमा संक्षेपमा अध्ययन गरिएको छ ।

मोहनविक्रम सिंह (२०६३) ले नानीकी आमा उपन्यासको भूमिकामा नानीकी आमा उपन्यासको छोटो चर्चा गरेका छन् । यसप्रस्तुत उपन्यासमा पुराना रूढिवादी विचार र धार्मिक मान्यतामाथि आधारित नैतिकताका ठाउँमा उच्च क्रान्तिकारी लक्ष्य र त्यसका लागि समर्पित जीवनमाथि आधारित नैतिकतालाई उच्च प्राथमिकता दिइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन विचारपक्षमा बढी केन्द्रित छ ।

ताराप्रसाद ओली (२०६३) ले जीवन साहित्यिक मासिक पत्रिकाको कृति समीक्षाशीर्षकको लेखमा पुरीको नानीकी आमा उपन्यासमा भएका प्रमुख पात्रका जीवन यात्राले क्रान्तिमा सामेल हुने व्यक्तिको पीडा र वास्तविक चरित्रलाई प्रष्ट पारेको छ । जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तमा सरिक हुने सन्देश दिएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । साथै २०६३ सालभरी मै १० वटा कृति प्रकाशन गर्ने योजना छ, भन्ने शीर्षकमा उक्त साहित्यिक मासिक पत्रिकाका कार्यकारी सम्पादक ताराप्रसाद ओलीले लिनुभएको पुरीसँगको अन्तर्वार्तामा पनि नानीकी आमा उपन्यासको चर्चा मात्रै भएको पाइन्छ ।

विष्णु वली (२०६४) ले **सच्चाइको गीत** उपन्यासको भूमिकामा यस उपन्यासका बारेमा आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेकी छिन् । त्यसमा श्रमजीवी वर्गहरूको यात्रा निरन्तर जारी छ, जहिलेसम्म निर्दोषहरूले असन्तुष्टि व्यक्त गरेका हुन्छन्, त्यसको सत्यता खोज्नुपर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन परिचयात्मक प्रकारको छ ।

प्रेमभक्त गौतम (२०६४) ले **जन्तिधारा राष्ट्रिय साप्ताहिक** पत्रिकामा *सङ्घर्ष र नानीकी आमा* शीर्षकको कृति समिक्षा अन्तर्गत नानीकी आमा उपन्यासकी प्रमुख पात्र नम्रतालाई उच्च प्रशंसा र सम्मान गर्दै उनको वैचारिक दृष्टिकोण अत्यन्त उच्च र सम्पूर्ण रूपले क्रान्तिप्रति समर्पित भएको कुरा उल्लेख गरिएको पाईन्छ । यसले उपन्यासको सम्पूर्ण पाटोको अध्ययन पुरा भएको पाईदैन ।

वीरभान पुरी (२०६८) ले **अक्षुण्ण महाकाव्यको अक्षुण्ण महाकाव्य : वर्तमानको कालवेद** शीर्षकको भूमिका लेखमा पुरीका उपन्यासको पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसमा पुरीका प्रकाशित उपन्यासको उल्लेख मात्र गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन नामोल्लेखमा मात्र सीमित छ ।

गोविन्दप्रसाद आचार्य (२०६८) ले **अक्षुण्ण महाकाव्यको भूमिकामा नानीकी आमा** उपन्यासको भूमिकालाई जोडेर आफ्ना विचार प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस उपन्यासको भूमिकामा मोहनविक्रम सिंहले मार्क्स, एङ्गल्स तथा लेलिन आदिको भौतिक रूपमा मृत्यू भए तापनि वैचारिक रूपमामृत्यू नभएको बरु भन्नु उनीहरूको आस्था र क्रान्तिकारी विचार सशक्त रूपमा जीवित हुने तथा आन्दोलन अगाडि बढ्ने जस्ता कुरालाई तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गरी युगौंयुगसम्म ननिम्ने ज्वलन्त पक्ष मानेका छन् भनी उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन संक्षिप्त र परिचयात्मक रूपमा रहेको छ ।

इन्द्रबहादुर भण्डारी 'इन्द्रेणी' (२०६९) ले **पूर्वदेखि पश्चिमसम्म** पुस्तकमा *साहित्यकार रामप्रकाश पुरीको कृतित्वको समीक्षा* शीर्षकको लेखमा पुरीको तीनवटै उपन्यासको चर्चा गरेका छन् । **नानीकी आमा** (२०६३) उपन्यासमा रुसका उपन्यासकार गोर्कीको **आमा** उपन्यासको छाप परेको भन्दै तुलनात्मक रूपमा एउटी महिलालाई सशक्त क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा उपस्थित गराएर नारीवादी प्रगतिवादी चेतनाको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ । सोही लेखमा **सच्चाइको गीत** (२०६४) उपन्यासको समीक्षा गर्दै उक्त उपन्यासमा एउटा

क्रान्तिकारी योद्धाको क्रान्तिप्रतिको प्रतिबद्धतामा देश र जनताका लागि सच्चाइको बाटोमा लागि रहने, खराब प्रवृत्तिको विरोध र सच्चाइको समर्थनमा रहने योद्धा कहिल्यै विचलित नहुने सन्देश दिन खोजीएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । उक्त लेखमा **वनमाराका बुटाहरू** (२०६५) उपन्यासमा क्रान्तिकारी तत्त्वमाथि आक्रोश व्यक्त भएको, प्रतीकात्मक रूपले व्यङ्ग्य गर्दै स्वार्थी र अवसरवादी चरित्रलाई उजागर गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

गोविन्द प्रसाद आचार्य (२०७४) ले **Humantities and Social Sciences Jouranal** पत्रिकामा **वनमाराका बुटाहरू उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको लेखमा भौगोलिक परिवेशका दृष्टिकोणले सीमित क्षेत्र ओगटेको जस्तो देखिए तापनि उपन्यासमा आएको वैचारिक पक्षले यसको व्यापकतालाई ओगटेको छ । उपन्यासमा सामाजिक, सांस्कृतिक, अन्तरद्वन्द्व, सामन्तवादी प्रतिक्रियावादीहरूको शोषकीय चरित्र, सर्वहारा वर्गमा युगौदेखिको छटपटीसँगै विकसित हुँदैजाने मुक्तगामी चेतना, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनमा क्रान्तिको अपरिहार्यता, त्यस क्रममा आउने अपठ्यारा कठिनाई आदिका बारेमा उपन्यासकारको स्पष्ट दृष्टिकोण भएको छ । यो चिन्तनलाई आख्यानीकृत गर्नका लागि स्थानीय परिवेश जीवनका घटना र पात्रहरूलाई आधार बनाई प्रस्तुत गरिएको छ भनी संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसले पनि यस उपन्यासको पूर्ण रूपमा अध्ययन नभएको देखिन्छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षाबाट रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन हुन सकेको देखिँदैन । जे जति अध्ययन भएका छन्, ती सामान्य परिचयात्मक रूपमा मात्र सीमित रहेका छन् । त्यही अभावको पूर्तिका लागि यो शोधकार्य गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताका विषयमा हालसम्म कुनै शोधकार्य हुन सकेको छैन । सामान्य समीक्षात्मक लेखहरूमात्र देखापर्दछन् । प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यास तत्त्व एवं प्रवृत्तिका आधारमा उनको उपन्यासकारिताको सूक्ष्म एवं विस्तृत अध्ययन गरिएको छ । त्यही नै यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो । त्यसका साथै प्रस्तुत शोधकार्य उनका औपन्यासिक कृतिका बारेमा जान्न चाहने सबै व्यक्तिहरूका लागि उपयोगी हुनेछ । त्यो पनि यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

रामप्रकाश पुरी नेपाली साहित्यमा आख्यान र काव्यका सृजनारतप्रतिभावान् व्यक्तित्व हुन् । उनले काव्य विधाअन्तर्गत फुटकर कवितादेखि महाकाव्यसम्म तथा आख्यान विधाअन्तर्गत कथा र उपन्यास विधामा कलम चलाएको देखिन्छ । यसरी विविध विधामा कलम चलाए तापनि यस शोधकार्यमा उनका तीनवटा उपन्यासहरूनानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीतहरू(२०६४) र वनमाराका बुटाहरू(२०६५) को मात्र अध्ययन गरिएको छ । तिनै उपन्यासको विधातात्त्विकएवं प्रवृत्तिगत अध्ययनका आधारमा पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययनको सीमा हो ।

१.७ शोधविधि

शोधविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणको विधि पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यको सामग्री सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा गरिएको छ । सङ्कलित सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक दुवै प्रकारका छन् । रामप्रकाश पुरीका औपन्यासिक कृति प्राथमिक सामग्री र ती उपन्यासका बारेमा लेखिएका समीक्षात्मक कृतिहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी क्षेत्रीय विधिअन्तर्गत विभिन्न विद्वान्हरूसँग भेटि आवश्यक सल्लाह सुझाव लिने काम पनि गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको विधि

यस शोधकार्यका सामग्रीको विश्लेषण वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधिका आधारमा गरिएको छ । उपन्यासको विधातत्त्वएवं प्रवृत्तिगत आधारमा उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुसङ्गठित र सुव्यवस्थित रूपमा तयार पार्न विभिन्न परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएकोछ र आवश्यकताअनुसार परिच्छेदहरूलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । शोधपत्रको रूपरेखा निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुतगरिएकोछ :

पहिलो परिच्छेद	:	शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	रामप्रकाश पुरीको परिचय
तेस्रो परिच्छेद	:	उपन्यासतत्त्वका आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता
चौथो परिच्छेद	:	प्रवृत्तिगत आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता
पाँचौँ परिच्छेद	:	सारांश तथा निष्कर्ष
परिशिष्ट		
सन्दर्भसामग्री सूची		

दोस्रो परिच्छेद

रामप्रकाश पुरीको परिचय

२.१ विषयप्रवेश

साहित्यिक कृति साहित्यकारको जीवनीभन्दा नितान्त पृथक हुन सक्तैन । कृतिमा कुनै न कुनै रूपमा लेखकको जीवनी र व्यक्तित्वको छाप परेकै हुन्छ । लेखकको जीवनका महत्वपूर्ण क्षणहरूको प्रभाव कृतिमा परेको हुन्छ । त्यसैले कृतित्वको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा जीवनीको अध्ययन पनि सान्दर्भिक मानिन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा रामप्रकाश पुरीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ जन्म र बाल्यकाल

रामप्रकाश पुरीको जन्म नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत राप्ती अञ्चलको विकट पहाडी जिल्ला रुकुमको बाँफीकोट गा.वि.स. वडा नं. ६ काँडा भन्ने गाँउमा पिता सर्मु पुरी र माता धनवती पुरीको पाँचौँ पुत्रका रूपमा वि.सं. २०२९ साल साउन १६ गते निम्न किसान परिवारमा भएको हो।^१ पुरीको पारिवारिक पृष्ठभूमि कृषक भएकोले उनका घरमा गाईभैँसीहरू पालिएका थिए । बिहानै उठ्नु, गाईभैँसी भित्रबाहिर सार्नु, गोबर सोहोर्नु जस्ता कुरा उनका बाल्यकालको दैनिकी नै भएका थिए । त्यस्तै विदाका दिनमा घट्ट पिस्न जाने, जङ्गलबाट दाउरा बोक्ने, बारीमा मल पुर्‍याउने जस्ता कार्य पनि उनले गर्नुपर्थ्यो । तिनै कामहरूबाट समय निकालेर लेखपढ गर्नुपर्थ्यो । रातदिन काममा जोतिए पनि घरको आर्थिक अवस्था कमजोर थियो । पुरीका बुबाले छोराहरूको पढाइ खर्च जुटाउन र साँभविहानको छाक टार्न अरूको हलो जोत्ने, घरको छाना छाईदिने जस्ता कार्य गर्नुपरेको थियो । परिवारले काठको ठेकीमा पानी बोकेर खाने गरेको र आफूले एस.एल.सी. पास गर्दासम्म पनि चप्पल जुता लगाउन नपाएको कुरा दुःखका साथ पुरीले व्यक्त गर्दछन् । आमा बुबाको निडर स्वाभिमानी स्वाभाव र बुबाको दुःखजिलो श्रम सङ्घर्षमा पनि

---

१ रामप्रकाश पुरीसँगैलिइएको लिखितअन्तर्वाताबाट प्राप्त जानकारी ।

पढाइलाई बाधा नपुऱ्याएको साथै निष्क्रिय जीवन बिताउन पनि नदिएकोमा पुरी आफ्ना बाबुआमाप्रति गर्व गर्छन्।^२

समस्या र अभावसँग सङ्घर्ष गर्दै पढाइलाई निरन्तरता दिएका पुरीले किताब नै कण्ठाग्र सुनाउने गरे तापनि लेखन कार्यमा भने निकै हैरानी बेहोर्नु परेको थियो । कक्षा ६ मा पढ्दा नेपाली विषयका गुरु गिरिप्रसाद भट्टराईले उनको नेपाली शुद्ध लेखनलाई निकै सहयोग गरेका थिए । जोखबहादुर सिंह जस्ता कडा अनुशासन भएका शिक्षकको विद्यार्थी हुनुपर्दा निकै गर्वानुभूति गर्ने पुरीले आफ्नो कक्षा ४ को अन्तिम परीक्षामा पक्षपातपूर्ण तरिकाले नतिजा प्रकाशन गर्ने शिक्षकप्रति भने दुःख व्यक्त गरेका छन् । आफ्नो विद्यालय मा.वि.का प्र.अ.टी.काराम न्यौपानेको सक्षम शैक्षिक प्रशासनको वातारणले नै पुरीलाई अनुशासित, आज्ञाकारी र असल विद्यार्थी बन्न सिकाएको हो । मित्रवत् व्यवहार गर्ने र बढी चल्ने तथा उमेरको अन्तर पनि खासै नभएका आफ्ना भाइ ठगेन्द्रप्रसादसहित दुई भाइ मिलेर एकअर्कालाई हिकार्उने, विभिन्न नाउँले बोलाउने, निहुँ खोजेर पाखुरी सुर्किने खालका बालसुलभ क्रियाकलापका साथै विदाका दिनमा तोरीबारीमा भमराहरू छोप्ने र कैदी बनाउने, फट्याङ्ग्राहरू बाँध्ने र छोडिदिने जस्ता गतिविधि उनीहरूले गर्दथे । पुरीले आफ्नो पढाइबाहेकविद्यालयमा हुने विभिन्न साहित्यिक प्रतियोगिता, वक्तृत्वकला, वादविवाद, हिज्जे प्रतियोगिता जस्ता कार्यक्रममा सक्रियरूपमा भाग लिई प्रायः अग्रस्थान प्राप्त गरी पुरस्कार हात पार्ने गरेको जानकारी पाइन्छ । एस.एल.सी. दोस्रो श्रेणीमा पास गरेका पुरीलाई दाइवीरभान पुरीले डाक्टर तथा इन्जिनियर बनाउने योजना बनाइरहेको बेला उनी भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले दस दिनमा सुलोचना लेखेको पढ्दा र गुरुहरूको साहित्यिक प्रवचनबाट उनी कापी कलम लिएर कल्पनामा साहित्यिक संसारको यात्रा गर्दथे ।^३

२.३.पारिवारिक पृष्ठभूमि र आर्थिक अवस्था

रामप्रकाश पुरीको जन्म निम्नआर्थिक परिवारमा भएको हो । उनकापिता सुर्म पुरी र माता धनवती पुरीबाट छजना दाजुभाइ र एउटी बहिनी भीमकला पुरीको जन्म भएको थियो । उनको परिवारको आयस्रोत केहीपनि नभएको र परिवारको पेसा नै कृषि भएकाले बिहान

---

^२ऐजन ।

^३ऐजन ।

बेलुकाको छाक टार्न निकै मुस्किल भएको कुरा उनी बताउँछन् । दुःखजिलो गरेर भएपनि छोराछोरीलाई पढाउनुपर्छ भन्ने धारणा रहेकाले उनका बुबाले अर्काको हलो जोत्ने र छाना छाउने काम गर्दै छोराछोरीको पढाइ खर्च जोहो गरेको पुरीले बताएका छन् । यसरी अभाव र कठिन परिस्थितिबाट भएपनि जीवन जीउने क्रममा पुरीका जेठा दाइ खेतीपाती गर्छन् । उनका माहिला दाइ वीरभान पुरी, साहिँला दाइ हंसराज पुरी र काहिँला दाइ रवीन्द्रप्रकाश पुरी तीनजना शिक्षण पेशामा संलग्न रहेका छन् भने यिनका कान्छा भाइ ठगेन्द्रप्रकाश पुरी नेकपा(एमाले)को सक्रिय कार्यकर्ता छन् । हाल उनी सो पार्टीको तर्फबाट राष्ट्रियसभा सदस्य छन् । बहिनी भीमकला पुरीको घर व्यवहार भईसकेको छ ।^४

रामप्रकाश पुरी र विष्णु वलीबीच वि.सं. २०५९ साल वैशाख २० गते प्रेमविवाह भएको हो । उनका सन्तानहरूमा एक छोरी अर्जुनछवि अरुणता र एक छोरा अरुणाचल गरी दुईजना रहेका छन् । बाल्यकालमा अभावपूर्ण जीवन गुजार्दा खानाको खासै ध्यान रहँदैनथ्यो । यसरी दुःखकष्टका साथ जीवन गुजार्दै आएका पुरीले आफूलाई निम्नमध्यम वर्गीय परिवारको भन्ने परिचय दिन्छन् ।^५

पुरीको आर्थिक अवस्था बाल्यकालमा अत्यन्तै सङ्कटग्रस्त रहेको पाइन्छ । उनको नाउँमा हालसम्म पनि कुनै सम्पत्ति छैन । तैपनि छोराछोरीको शिक्षाको लागि आफूले जस्तो दुःख भेल्ले नपरोस् भनी उनी हाल आफ्ना जहानसहित काठमाडौँको बागबजारमा अस्थायी रूपमा भाडामा बस्दै आएका छन् ।^६

२.४ शिक्षादीक्षा

रुकुम जिल्लाको बाँफिकोट काँडामा रहेको श्री रत्न नि.मा.वि.मा कक्षा एकमा भर्ना भएर रामप्रकाश पुरीको औपचारिक अध्ययन सुरु भएको थियो । पुरीलाई कक्षा दुईको वार्षिक परीक्षामा फेल हुँदा निकै रुनु परेको थियो भने प्र.अ. अर्जुनलाल पुरी तथा स.प्र.अ. वीरबहादुर के.सी. लाई सम्झाउन पनि निकै हम्मे हम्मे परेको थियो । त्यसपछि कक्षा दुई र तीनको वार्षिक परीक्षामा भने उनले प्रथम स्थान प्राप्त गरेका थिए । उनले कक्षा चारदेखि

---

^४ऐजन ।

^५ऐजन ।

^६ऐजन ।

एस.एल.सी. सम्मको अध्ययन मा.वि. बाँफिकोट (हाल उ.मा.वि.) बाट पूरा गरेका थिए । कक्षा पाँच, छ, सात, आठ र नौ मा पनि प्रथम स्थान प्राप्त गरेका पुरीले वि.सं. २०४५ सालमा द्वितीय श्रेणीमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका थिए भने उच्च शिक्षा हाँसिल गर्ने क्रममा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पसमा भर्ना भईउनले प्युठानबाट इतिहास र राजनीतिकशास्त्र विषयमा सन् २०१० मा स्नातक तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेकाथिए । यसरी नै आफ्नो अध्ययनलाई पूर्णता दिने क्रममासन् २०१७ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट इतिहास विषयमा पुनः स्नातकोत्तर तह पनि पूरा गरीसकेका छन् । उनले अनौपचारिक शिक्षाका रूपमा भने पूर्वीय दर्शन, मार्क्सवादी दर्शन तथा साहित्यको गहिरो अध्ययन गरेका छन् ।^७

पुरी तीक्ष्ण बुद्धि र पढाइमा अब्बल रहेकाले दाइ वीरभान पुरीले डाक्टर तथा इन्जिनियर बनाउन चाहे तापनि उनलाई भने कहिल्यै पनि डाक्टर तथा इन्जिनियर हुने, जागीर खाने र आर्थिक उपार्जन गर्ने चाहना भएन । विद्यार्थी जीवनमा अ.ने.रा.स्व.वि.यु.(छैटौँ) विद्यार्थी राजनीति र त्यसपछि ने.क.पा.(मसाल) निकट राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टीको पूर्णकालीन राजनीतिककर्मको रूपमा उनी क्रियाशील रहेका छन् । पुरी आजीवन नै राजनीतिमा संलग्न भएकोले समाजमा रहेका हेपाह प्रवृत्तिलाई जर्दैदेखि अन्त्य गर्ने उद्देश्यले अन्याय, अत्याचार, उत्पीडनमा परेका निर्दोष जनताको पक्षमा सक्रिय रूपमा वकालत गर्दै, मार्क्सवादको प्रशिक्षण दिँदै र जनतालाई सङ्गठित गर्दै हिँड्ने कार्यमा क्रियाशील रहेका छन् ।

२.५ भ्रमण, सम्मान र पुरस्कार

मानवमुक्ति र समृद्धिका लागि व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा पर रहेर निरन्तर सामूहिक तथा सामाजिक स्वार्थ तथा उन्नतिमा लाग्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने रामप्रकाश पुरीले अन्तराष्ट्रिय रूपमा भारत र नेपालका विभिन्न अधिकांश जिल्लाहरूको भ्रमण गरिसकेका छन् । उनलाई मानव हितको पक्षमा सङ्घर्षरत भोगाइसँगै सोही पक्षको आधारमा विभिन्न लेख, रचना र प्रकाशनले उनले पुर्याएको योगदानको कदर गर्दै केही सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरीएको छ । हालसम्म उनले नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रशंसा पत्र

---

^७ऐजन ।

२०६६,राप्ती साहित्य परिषद्बाट राप्ती साहित्य सृजना पुरस्कार २०६७,जस्ता पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । त्यसैगरी पुरीलाई श्री रत्न नि.मा.वि. काँडा बाँफिकोट रूकुमबाट वि.सं.२०६८सालमा सम्मानपत्र प्रदान गरेको छ भने श्री त्रि.ज. उ.मा.वि., खलङ्गा, रूकुमबाट पनि वि.सं.२०६८सालमा नै सम्मानगरिएको छ । त्यसैगरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, रूकुमले वि.सं. २०६९सालमा प्रशंसापत्रतथा सानो भेरी एफ.एफ. रेडियो, रूकुमबाट वि.सं. २०७० सालमा सम्मान गरिएको छ । यसरी विभिन्न स्थानबाट पुरीलाई कदर तथा अभिनन्दन प्रदान गरिएको छ।^८

२.६व्यक्तिगत रुचि

रामप्रकाश पुरीतडकभडक मन नपराउने, सरल तथा सहज जीवनशैली अपनाउने, अध्ययनशील, आफूलाई व्यस्त राख्ने व्यक्तिका रूपमा रुचाउँछन् । पुरी आफूले देखेको र आफूलाई लागेको कुरा प्रस्टसँग व्यक्त गर्ने तथा विचार र भावुकताको सन्तुलित संयोजनबाट मानव सृजनाको इतिहास बनाउन सकिन्छ भन्ने लक्ष्य राख्छन् । भेटघाटको क्रममा पनि खुलेरै कुरा गर्ने बहस तथा छलफलमा सरिक हुने र कसैको समर्थन र विरोधमा तथ्यकै आधारमा गर्ने पुरीको स्वभाव रहेको पाइन्छ।^९

खानामा मकैको रोटी र सिस्नुको तरकारी मन पराउने पुरी लेखन, अध्ययन र चिन्तनमा रुचि राख्छन् । उनी इतिहास र समालोचना पढ्न औधी रुचि राख्छन् भने गीत सङ्गीतमा जनवादी गायक जीवन शर्मालाई अत्यन्तै रुचाएको पाइन्छ । पुरीका मनपर्ने साहित्यकारहरूमा नेपालका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, युद्धप्रसाद मिश्र, मोहनविक्रम सिंह हुन् भने विदेशका म्यक्सिम गोर्की र लुसुन हुन् । त्यसैगरी उनका मनपर्ने नेताहरूमा मोहनविक्रम सिंह, गिरिजाप्रसाद कोइराला, चित्रबहादुर के.सी., स्टालिन, चियाड चिड र सद्दाम हुसेन पर्दछन् । त्यस्तै खेलमा पुरीको मन पर्ने खेल चेस रहेको छ।^{१०}

---

^८ऐजन ।

^९ऐजन ।

^{१०}ऐजन ।

२.७पुरीको साहित्यिक मन्यता र जीवनदर्शन

साहित्य जीवन हो, जीवन साहित्य हो; जीवन नभएको साहित्य हुँदैन । साहित्यकार एउटा स्रष्टा हो । उसले आफ्ना सृजनाद्वारा एउटा नयाँ समाजको आशा गरेको हुन्छ । यसका निम्ति उसले आफ्नो स्पष्ट जीवनदर्शन बनाएको हुन्छ । जीवनलाई हेर्ने र बुझ्ने दृष्टिकोण दर्शन हो । विशेषतः आध्यात्मवादी र भौतिकवादी गरी दर्शन दुई भागमा विभाजित देखिन्छ । आध्यात्मवादले यो संसार परमात्माले सृजना गरेको, सृष्टि र स्रष्टा रहस्यात्मक रहेको अनि जीवन व्यर्थ अनि निस्सार रहेको तर्क गर्दछ भने भौतिकवादले पदार्थको द्वन्द्वात्मक नियमानुसार कार्यकारण शृङ्खलामा यो संसारको निर्माण भएको र जीवन महत्त्वपूर्ण तथा मूल्यवान भएको तर्क गर्दछ । पुरी भौतिकवादी दर्शनमा विश्वास गर्छन्^{११}पुरीले सच्चाइको गीत उपन्यासमा यी दुवै दर्शनको तुलना गर्दै आध्यात्मवादी दर्शन भुट, भ्रामक र अर्थहीन भएको तथ्य उल्लेख गरेका छन् भने भौतिकवादी दर्शन वस्तुपरक र मूल्यवान भएको सत्य प्रमाण पेश गरेका छन् ।

हाम्रो देशमा भएका विभिन्न भाषा, संस्कृति, र जातजातिको रहनसहन, कला संस्कृतिको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी हामी सबैको कर्तव्य हो । त्यसैले पुरीले यस्ता कला संस्कृतिको संरक्षणमा कर्तव्य गर्ने सिलसिलामा परम्परागत रूपमा चल्दै आएका गलत सोच विचारलाई त्याग्नै नवीन मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड दिएका छन् । परम्परागत रूपमा चलेको विवाहसम्बन्धी धारणालाई वर्गीयताको सापेक्षतामा र उद्देश्यमूलक हुनुपर्ने उनको धारणा रहेको छ । वंशजसम्बन्धी मान्यतालाई उनले वीर्यको उत्पादनसँग नहेरी वर्गीयताको उत्पादनसँग जोड्नुपर्ने मान्यता स्थापना गर्न खोजेका छन् । पुरीका सबै उपन्यासमा मार्क्सवादी विचार, निरन्तर सङ्घर्षको आवश्यकता, सुन्दर र परिवर्तनशील समाजनिर्माणको चाहना जस्ता कुरा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

धर्मसम्बन्धी कुरा गर्दा पुरी वैचारिक रूपमा कुनै पनि धर्ममा खराबीपन हुँदैन । धर्मले मानिसलाई सदाचार, विवेकी र सहनशील बनाउँछ । धार्मिक निरपेक्षाताका आधारमा धार्मिक सहिष्णुता र उदारता हुनुपर्दछ तर धर्मलाई लिएर कुनै पनि वंशजको आधारमा विनाश गरिनु हुँदैन, विभेद गरिनु हुँदैन र धर्मलाई लिएर कुनैपनि व्यक्ति पीडित शोषित

हुनुहुँदैन तथापि कुनै धर्मले कसैलाई आघात पुग्ने कुरा सिकाउँदैन भन्ने जस्ता धारणा पनि उनको रहेको छ।^{१२}

२. साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश, प्रेरणा, लेखन र प्रकाशन

मूलतः राजनीतिक धारका मार्क्सवादी प्रशिक्षित र साहित्यकारका रूपमा परिचित पुरीको सामाजिक जीवनको छाप उनका साहित्यिक रचनाहरूमा भएको पाइन्छ। जीवनमा भोगेका, देखेका र अनुभूति गरेका यथार्थजन्य घटनालाई संवेदनशील र अनुभूतिजन्य सरल र सहज भाषामा प्रस्तुत गरी समाजसुधारको चाहना राख्नु नै उनका साहित्यिक कृतिहरूको मूल उद्देश्य रहेको छ। अध्ययन तथाभाषणमा रुचि भएकाले पनि साहित्यतिर आकृष्ट गरेको देखिन्छ। तत्कालीन परिस्थितिको समाजमा रहेको ज्यादति, शोषण, दमन तथा वर्गीय भेदभाव र परम्परागत खराबी संस्कारले आफूलाई अत्यन्तै मर्माहत बनाएकोले सोका विरुद्धमा उत्रन साहित्यका माध्यमबाट क्रान्तिकारी चेत व्यूँझाउन विभिन्न रचना गरी स्थानीय पत्रिकामा प्रकाशित गरेको पाइन्छ। राणाकालीन सामन्ती शोषण र अत्याचारलाई सहन नसकी २००७ सालमा राणाशासन विरुद्धको क्रान्ति आएको र त्यसपछि नेपालमा केही परिवर्तन भएको जस्ता विविध इतिहासको अध्ययनसँगै २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि भएको जनवर्गीयको निरन्तर विभेद, शोषण र दमन कायमै रहेकोले सोको विरुद्धमा खडा हुन पुरीलाई साहित्यमार्फत विचार पोख्ने बाटो सहज भएको पाइन्छ।

विद्यालय तहमा साहित्यिक रचनाअन्तर्गत कविता, मुक्तक लेख्नेस्वभावले पुरीलाई दाजु वीरभान पुरीको निर्देशन र माया साथै राजनीतिक रुचिको कारण साहित्यतिर रुचि बढ्दै गयो। गुरु गिरीप्रसाद भट्टराईको कविता पाठ गर्ने शैली, शुद्ध लेखनको सिकाइ र पुरीको जन्मस्थान रुकुम जिल्लाको मनोरम प्राकृति भू-बनावट तथा पारिवारिक पृष्ठभूमिले पनि उनलाई साहित्यमा बुझा भर्न भावुक बनाएको पाइन्छ। मोदनाथ प्रश्रितद्वारा लेखिएको गोलघरको सन्देश (काव्य) र मोहनविक्रम सिंहद्वारा लेखिएको १२ मई नाटक पुरीको जीवनदृष्टिमा नै विशेषतः प्रभाव परेको पाइन्छ। विभिन्न साहित्यिक स्रष्टाहरूको कृतिहरू

---

^{१२} ऐजन।

अध्ययन गर्दा पुरीलाई साहित्यक सागरको डुङ्गा सवार गर्दै नौलो संसारमा हराएको भान हुन्छ भन्दै यसरी साहित्यलेखनमा प्रेरणा पाएको उनी बताउँछन्^{१३}

यसरी पुरीकोजीवनमा उपर्युक्त विभिन्न क्षेत्रहरूबाट प्रेरणा र प्रभाव परे तापनि उनको कलमले विशेष गरी सामाजिक यथार्थता तथा विसङ्गतिको विरुद्धमा माथि उठेर सामाजिक परिवर्तनको निम्ति प्रगतिवाद, मार्क्सवादी धारामा रहेर मार्मिक सृजनाहरू रचना गरेकोदेखिन्छ । उनका उपन्यासहरूमा राजनैतिक एवं सामाजिक रूपमा भएका खराबी प्रवृत्तिप्रतितीखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै वर्गीय विभेद, शोषण, दमन, हिंसा, अन्याय, अत्याचार र त्यसबाट समाजमा सृजीएका तथा पिल्सिएका समस्याहरूलाई विषयबद्ध गरिएको पाइन्छ । औपचारिक रूपमा २०५३ सालदेखि हालसम्म अनवरत रूपमा साहित्य सृजनामा लागेका पुरीका विभिन्न विधामा विभिन्न कृतिहरू प्रकाशित भइसकेकाछन् ।

‘पुरीलेवि.सं. २०५३ सालमा ‘मानिस हुनुमा बाँच्नुको विवशता’ शीर्षकको कथा प्रगतिशील लेखक सङ्घ सुर्खेतद्वारा प्रकाशित हुने रातो थुँगापत्रिकामा प्रकाशित गराएर साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन्^{१४} उनले कथा, कविता र उपन्यास क्षेत्रमा कलम चलाइसकेका छन् । यसरी विभिन्न विधामा गरी आधा दर्जनभन्दा बढी कृतिहरू प्रकाशित गरिसकेकाछन् ।

वर्गसङ्घर्ष, सामन्ती, शोषण, दमन, उत्पीडन, चिन्तन, सामाजिक कुरीतिहरूप्रति तीखो व्यङ्ग्य र समाजमा आमूल परिवर्तनको चाहना बोकेका उनका प्रत्येक उपन्यासले कुनै न कुनै रूपमा पाठकलाई नयाँ सन्देश दिने प्रयत्न गरेका छन् । उनले उपन्यासमा विशेष गरी बालमनोविज्ञान, नारीवेदना, परम्पराप्रतिको विद्रोह, समाजमा रहेको सामन्ती प्रथा परम्परा तथा उत्पीडनप्रतिको वास्तविकतालाई छर्लङ्ग्याउन भरपुर प्रयत्न गरेकोपाईन्छ ।

२.९रामप्रकाश पुरीको साहित्यिक व्यक्तित्व

---

^{१३}ऐजन ।

^{१४}ऐजन ।

रामप्रकाश पुरी नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् । उनका नेपाली साहित्यमा विभिन्न पाटा रहेका छन् । उनको साहित्यक व्यक्तित्वकवि, आख्यानकार हुँदै समालोचकसम्म विस्तार भएको पाइन्छ । त्यही आधारमा उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको परिचय मिलेकोछ ।

विद्यालयको प्राथमिक तहदेखि कविता लेख्ने पुरीको कवित्व शक्ति फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्य हुँदै महाकाव्यसम्म विस्तारित भएको छ । लेखनका हिसाबले पुरीको साहित्यिक यात्रा कविताबाट नै सुरु भएको पाइन्छ । उनका कविता प्रगतिवादी विचारधारामा आधारित भई वर्गसङ्घर्षको चिन्तन दृष्टिमा रचिएका छन् । पुरीका कविता फुटकर रूपमा **हाँक**, **रातो थुँगा**, **अन्तर्ध्वनि**, **राप्ती दूतजस्ता पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् भने पुस्तककारूपमा विचरण** (महाकाव्य, २०६६) **ग्रहण नलागोस्**(खण्डकाव्य, २०६७), **अक्षुण्ण** (महाकाव्य, २०६८), **सङ्कलप** (महाकाव्य, २०६९) र **स्मृति** (खण्डकाव्य, २०७१) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।

पुरीको साहित्यिक रचनाको प्रकाशन यात्राको आरम्भ आख्यानबाट भएको पाइन्छ । उनको भानिस हुनुमा बाँच्नुको विवशता'शीर्षकको कथा वि.सं. २०५३ सालमा **प्रगतिशील लेखक सङ्घ सुर्खेत**द्वारा प्रकाशित **रातो थुँगा** पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । उक्त कथा नै पुरीको साहित्य प्रकाशनको पहिलो रचना हो भने कथाविधाको हालसम्मको एकमात्र कृति पनि हो । त्यसपछि उनका उपन्यासहरू प्रकाशित भएका हुन् । उनका प्रकाशित प्रत्येक उपन्यासहरू मार्क्सवादी तथा प्रगतिवादी दृष्टिकोणमा आधारितरहेका छन् । हालसम्म उनका **नानीकी आमा** (२०६३), **सच्चाइको गीत** (२०६४) र **वनमाराका बुटाहरू** (२०६५) गरी तीनवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् ।

पुरी काव्य र आख्यानमा मात्रै नभएर समालोचनातर्फ पनि आफ्नो लेखन कार्यमा सशक्त रूपमा विस्तारित भएका छन् । उनका लेखहरू धेरैजसो राजनीतिक विश्लेषणमा केन्द्रित छन् भने केही लेखहरू साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रसँग सम्बन्धित रहेका छन् । वि.सं. २०६५ साल माघ १५ को **नयाँयात्रा**(वर्ष १, अङ्क १)मा **भूमण्डलीकरणको ज्वालामा जनताका लेखकहरूको सङ्घर्ष** र (वर्ष १, अंक ४)मा **सुधारवादको आलोचना**, वि.सं. २०६७को **नयाँ उद्घोष**(वर्ष १, अङ्क १)मा **नेपाली प्रगतिवादभित्रका समस्या**, वि.सं. २०६८ कार्तिक/ मङ्सिरको **युवागर्जन**(वर्ष २०, पूर्णाङ्क १८)मा **साहित्य लेखनमा निरन्तरताको प्रश्न**, वि.सं.

२०६७ को हाँक साप्ताहिकको २७ औं वर्ष विशेषाङ्कमा नेपाली प्रगतिवादभित्रका गम्भीरसमस्याहरूजस्ता सौन्दर्यशास्त्रसँग सम्बन्धित समालोचना लेख प्रकाशित भएका छन् । १५

२.१० रामप्रकाश पुरीको उपन्यास यात्रा

साहित्यकार रामप्रकाश पुरी विद्यालय तहको विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्य सृजनामा लागेका हुन् । उनको साहित्यिक सृजना काव्यविधाबाट प्रारम्भ भए तापनि साहित्यिक प्रकाशन यात्रा भने आख्यानबाट सुरु भएको हो । कथा विधाबाट नै उनको प्रकाशनको क्रम प्रारम्भ भएको छ । उनको औपन्यासिक कृति प्रकाशन यात्राआरम्भ भने वि.सं. २०६३ सालमा प्रकाशित नानीकी आमा उपन्यासबाट भएको पाइन्छ । उनको जीवन भोगाइका क्रममा आफूले गरेको सङ्घर्ष, प्राप्त मार्क्सवादी शिक्षा र अपनाइरहेको राजनीतिक विचारपथको प्रतिबिम्ब झल्कने खालका वैचारिक उपन्यास प्रकाशनमा ल्याएका छन् । मार्क्सवादी चिन्तनमा रहेर राजनीतिक उद्देश्य प्राप्त गर्न सहयोग पुर्याउने खालका उपन्यास लेख्ने पुरीका हालसम्म तीनवटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । ती उपन्यास निम्नानुसार छन् :

१. नानीकी आमा (२०६३)

२. सच्चाइको गीत (२०६४)

३. वनमाराका बुढाहरू (२०६५)

पुरीको पहिलो प्रकाशित उपन्यास नानीकी आमा क्रान्तिकारी विचार, लक्ष्यप्रतिको समर्पित भाव र नयाँ मूल्यमान्यताको खोजीमा लेखिएको छ । यस उपन्यासमा नम्रता र प्रकाशजस्ता क्रान्तिकारी र बलिदानी युक्त पात्रहरूको जीवनवृत्त समावेश गरिएको छ । क्रान्तिकारी लक्ष्य पूरा गर्न सही विचार, आशा र विश्वासपूर्ण बलिदानी भावना तथा सम्झौताहीन निरन्तर प्रयासको जरूरत रहेको वैचारिक भाव यस उपन्यासमा देखाइएको छ ।

पुरीको दोस्रो उपन्यास **सच्चाइको गीत**मा दार्शनिक विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । आध्यात्मवादी दर्शन भुटो र पश्चगामी भएकाले त्यसको मूल्यहीनता प्रस्ट्याइएको छ भने भौतिकवादी दर्शन सत्य र अग्रगामी भएकाले त्यसको अपरिहार्यता दर्शाएको छ । दीप पात्रले गरेको सङ्घर्ष, प्राप्त गरेको मार्क्सवादी विचार र मानवमुक्तिका लागि ग्रहण गरेको बलिदानको कथावस्तु यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

पुरीको हालसम्मको अन्तिम उपन्यास **वनमाराका बुढाहरू**मा पात्रहरूको भूमिका समाजमा रहेका वनमारा प्रवृत्तिको अन्त्य गरी सुन्दर समाज निर्माण गर्ने वैचारिक उद्देश्यमा आधारित रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासका पात्रहरू बुद्धिलाल, मनलाल र धनलालले वनमारा शैलीद्वारा शोषण गरेको समाजमा आइतेले गरेको विद्रोह, सङ्घर्ष तथा विजयको कथावस्तु समावेश गरिएको छ । सम्भौताहीन सङ्घर्षले प्राप्त हुने सुन्दर समाजको कल्पना यस उपन्यासमा गरिएको छ । मार्क्सवादी विचारको आधारमा लेखिएका पुरीका उपन्यासहरूमा वर्गीय राजनीतिक दृष्टिकोण समावेश गरिएको छ भने वर्तमानप्रति भएको ज्यादतिको विद्रोह र परिवर्तित नयाँ मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड दिइएको छ ।

२.११ निष्कर्ष

प्रगतिवादी साहित्यकारका रूपमा आफूलाई चिनाएका रामप्रकाश पुरीको जन्म वि.सं. २०२९ साल साउन १६ गते वाँफीकोट-६ काँडागाउँ, रुकुम जिल्लामा पिता सुर्म पुरी र माता धनवती पुरीका राईलो पुत्रका रूपमा भएको हो । निम्न किसान परिवारमा जन्मिएका पुरीले बुवाआमाले गरेको अत्यन्तै कडा परिश्रमका साथै दाजुहरूको प्रेरणा तथा करुणामय सहयोगले मात्रै आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बढाउन पाएका थिए । पढाइमा लगनशील र तीक्ष्ण बुद्धि भएका पुरीले आफ्नो औपाचारिक शिक्षा स्नातकोत्तर तहसम्म पूरा गरीसकेका छन् । वि.सं. २०५९ सालमा विष्णु वलीसँग वैवाहिक जीवनमा बाँधिएका पुरीका एक छोरा र एक छोरी गरी दुई सन्तान रहेका छन् । पुरीले वि.सं. २०४६ सालमा उच्च शिक्षासँगै अ.ने.रा.स्व.वि.यु (छैटौँ)को सङ्गठन सदस्यता प्राप्त गरी आफ्नो राजनीतिक यात्रा आरम्भ गरेका थिए । उनी हाल नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी राष्ट्रिय जनमोर्चासँग आवद्ध भई सशक्त रूपमा पूर्णकालीन जीवन राजनीतिक परिवेशमा समर्पित गरी आफूक्रियाशील रहेका छन् । सामान्य र सरल जीवनशैली, स्वाभिमानी, उच्च विचार, तीक्ष्ण बुद्धि तथा पढाइमा अब्बल रहेका एकदमै मिलनसार तर कुसंस्कार, कुप्रवृत्तिको खुलेरै विरोध गर्ने पुरीको साहित्यक

यात्राको सुरुवात आख्यान विधाबाट वि.सं. २०५३ सालमा प्रगतिशील लेखक सङ्घ सुर्खेतको रातो थुँड्गा पत्रिकामा प्रकाशित *मानिस हुँनुमा वाँच्नुका विवशता* शीर्षकको कथा प्रकाशित भएको थियो । हालसम्म नानीकी आमा उपन्यास (२०६३), सच्चाइको गीत (२०६४) र वनमाराका बुटाहरू (२०६५) गरी तीनवटा प्रगतिवादी आख्यानमात्रक कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका साहित्य सौन्दर्यशास्त्र तथा राजनीतिक सौन्दर्यशास्त्र सम्बन्धी केही लेखहरूभने विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् ।

पूर्वीय तथा पाश्चात्य केही साहित्यकारहरूको साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययनबाट प्रभावित पुरीले आफ्ना कृतिमा जीवन भोगाइका क्रममा भेलिएका शोषक सामन्तीहरूको प्रवृत्तिलाई के कसरी निम्नवर्गीय, शोषित, पीडित श्रमजीवि वर्गले सामना गर्नु परेको छ, भन्ने जस्ता विषयवस्तु प्रस्तुत गरेका छन् भने यस्तो शोषकीय प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न सम्पूर्ण श्रमिक पीडित पक्षहरू एकतावद्ध भई वैचारिक आन्दोलनमा जुट्न आग्रह गरी बलिदानी युद्ध लडेको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गरेको देखाइएको छ । कृतिभित्रका पात्रहरूको जीवनभोगाइ र पुरीको आफ्नो जीवनभोगाइका केही घटनाहरूले मेल खाएको पाइन्छ । पुरीले राजनीतिक जीवन प्राप्त गरी अवलम्बन गरेको विचार, शोषित-पीडित वर्ग मुक्तिको लागि आमूल परिवर्तन गर्न हिँडेको कठिन बाटो, सङ्कटमय जीवन भोगाइहरू र त्यही भोगाइबाट पलाएका आशा, विश्वास जस्ता आदिको चित्रण आफ्ना कृतिहरूमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

विधातत्त्वका आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता

३.१विषयप्रवेश

उपन्यास आफैँमा एउटा पूर्ण रचना हो । यसको संरचना विभिन्न अवयवहरूको मेलद्वारा हुन्छ । तिनै अवयवहरू नै उपन्यासका तत्त्व हुन् । यस परिच्छेदमा उपन्यास तत्त्वका आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम द्वयले आफ्नो पुस्तक **उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यासमा उपन्यासलाई यसरी प्रष्ट्याएका छन् ।** ‘उपन्यास’ तत्सम शब्द हो । यसको संरचनागत रूप अन्तर्गत उप+नि+अस्+घञ् (अ) बाट उपन्यास शब्दको व्युत्पादन हुन्छ । सामान्यतः ‘उपन्यास’ शब्दको अर्थ ‘समिप’ वा ‘नजिकमा राख्नु’ भन्ने हुन्छ । उपन्याससँग नजिकको साइनो गाँस्ने प्रकारका रचना-विशेषलाई संस्कृतमा ‘आख्यान’ वा ‘आख्यायिका’ का रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी अङ्ग्रेजी शब्द नोबेल (novel) को नेपाली रूपान्तरण हो र उपन्यास आजको साहित्यक परिसरमा लोकप्रिय तथा जीवनलाई सर्वोत्कृष्ट रूपमा आत्मसात् गर्न सक्ने विधाका रूपमा चर्चित रहेको छ ।^{१६} आज आएर उपन्यासको अर्थगत उपयोगिता अर्कै भएको छ । घटना, वस्तु, पात्र, परिवेश, कौतूहलता, द्वन्द्व, प्रस्तुती विशेष समेतको आख्यानात्मक प्रतिपादनलाई उपन्यास भन्ने अर्थ दिन थालिएको छ।^{१७} वर्तमान सन्दर्भमा गद्यात्मक आख्यानको जीवनसापेक्षप्रस्तुतीका रूपमा उपन्यासलाई बुझ्नसकिन्छ ।

पाश्चात्य उपन्यास लेखन परम्पराबाट उपन्यासको विकासको थालनी भएको हो । पाश्चात्य साहित्यमा आधुनिक उपन्यासको प्रारम्भ अठारौँ शताब्दीबाट भएको मानिन्छ । अतिरञ्जना र अतिकल्पनालाई त्याग्नै मानवीय जीवनका यथार्थ पक्षहरूलाई कलात्मक रूपमा प्रकाश पार्न थालिएपछि आधुनिक उपन्यासको प्रारम्भ भएको हो । पश्चिममा

---

^{१६} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, तेस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६, पृ. : ३ ।

^{१७} राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति** २०६४, पृ. : ५ ।

उपन्यासले आधुनिक रूपमा अठारौँ शताब्दीमा प्राप्त गर्‍यो । यसको पृष्ठभूमिमा ग्रीसेली सभ्यता र समग्र पाश्चात्य सभ्यताका धरोहर मानिने होमरका **इलियड** र **ओडिसी** महाकाव्यहरू रहेका छन् । त्यसबाहेक यहूदीहरूको आचारग्रन्थ ओल्डटेस्टामेन्ट र क्रिस्चियनहरूको धार्मिकग्रन्थ न्यु टेस्टामेन्ट (बाइबल)हरूको भूमिका पनि उपन्यासको विकासमा महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । ईसाको प्रारम्भतिर आइपुग्दा रोम र ग्रीसमा चर्चित इसपनीतिकथाहरू पनि पाश्चात्य उपन्यासका विकासका निम्ति उदाहरणीय छन् । त्यसपछि देखिएका भर्जिलको **एनिड** र दाँतेको **डिभाइन कमेडी** पनि आख्यानान्तरिक रचना भएकाले उपन्यासको प्रारूप निर्माणमा यिनको सहयोग पुगेको छ ।^{१८} पुनर्जागरण कालमा सङ्कलित इटालेली कथाहरूलाई नोबेला भन्ने गरिएको पाइन्छ । यसको उदाहरणस्वरूप बोकासियोको डेकामेरेनका कथाहरूलाई लिन सकिन्छ । सयओटा कथाहरूको सङ्ग्रह रहेको डेकामेरेनको योगदान पाश्चात्य आख्यान विकासमा उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

कृष्णहरि बराल तथा नेत्र एटमद्वयले नेपाली साहित्यमा आख्यानको शुरूवात के कसरी भएको थियो भनी यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा आख्यानको प्रारम्भ पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरणका क्रममा काठमाडौँ विजय (संवत् १८२५) को दुईवर्षपछि शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले अनुवाद गरेको **विराटपर्व** (संवत् १८२७) रहेको छ जसले नेपाली साहित्यलाई आख्यानका क्षेत्रमा प्रवेश गराएको थियो । **हास्यकदम्ब** संस्कृत भाषाको नाटकलाई पनि उनले आख्यानान्तरिक रूप दिएर संवत् १८५५ मा नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् ।

आधुनिक आर्यभाषाहरूको जन्मसँगै पूर्वीय साहित्यमा आख्यानको विकास र पाश्चात्य साहित्यको प्रभावमा तीव्रता आएको पाइन्छ । जियोभानी बोकासियोको **डेकामेक** तथा डिफोको **रबिन्सन क्रुसो**को प्रभाव बढ्न थालेपछि पूर्वमा पनि आख्यानले नयाँ फड्को मार्न थालेको पाइन्छ । यसै क्रममा बङ्गाली उपन्यासकार बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायको **राजमोहन बाइफ** (ई. १८५६) प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसलाई पश्चिमको नोवेलकै पर्याय मानेर लेखिएको पहिलो पूर्वीय उपन्यास मानिएको छ । यसबाहेक चट्टोपाध्यायकै अन्य तेह्रवटा उपन्यास बङ्गाली भाषामा प्रकाशित भएका पनि छन्।^{१९} त्यसपछि बङ्गाली हुँदै हिन्दी

---

^{१८} पूर्ववत्, २०६४, (पृ. : ९) ।

^{१९} प्रतापचन्द्र प्रधान, नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि दार्जिलिङ : दिपा प्रकाशन, २०४०,

साहित्यमा प्रवेश गरेको उपन्यास लेखन परम्पराले नवीन प्रवृत्ति र रूप ग्रहण गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ । यसै क्रममा बीसौँ शताब्दीबाट नेपाली साहित्यमा पनि आख्यान प्रबल भएका वा अनूदित उपन्यास लेखनको परम्परा सुरु भएको छ ।

३.२ उपन्यासका तत्त्वहरू

उपन्यासका तत्त्वहरू केकति रहेका हुन्छन् भन्ने बारेमा कुनैपनि विद्वान्हरूको एकमत पाइँदैन । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले कथानक, पात्र, कथोपकथन शैली, भाषा, उद्देश्य र वातावरणलाई उपन्यासका आधारभूत तत्त्व भनी निर्धारण गरेका छन्।^{२०} त्यस्तै राजेन्द्र सुवेदीले आफ्नो पुस्तक **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति** नामक पुस्तकमा उपन्यासका तत्त्वहरू यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै: वस्तु(साहसिक, नाटकीय, घटनाप्रधान, चरित्रप्रधान आदि चारवटा संज्ञाबाट उपन्यासलाई चारभागमा विभाजन गरेको छ), पात्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, विचार, कौतूहल र दृष्टिबिन्दु भनी निर्धारण गरेका छन्।^{२१} ऋषिराज बरालले विभिन्न व्यक्तित्वको सिद्धान्त तथा संरचनाका आधारमा आफ्नो पुस्तक **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**मा उपन्यासका तत्त्वहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै: कथानक, पात्र, विचार तथा सारतत्त्व, दृष्टिबिन्दु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, परिवेश, लय र गति आदि । उपर्युक्त तत्त्वहरूमध्ये कथानक, पात्र, विचार, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली र परिवेशलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् भने सारतत्त्व, प्रतीक र बिम्ब, गति र यति आदिलाई गौण तत्त्वका रूपमा मानेको पाइन्छ।^{२२} कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले कथानक, पात्र र चरित्र चित्रण, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब तथा गति र लय भनी निर्धारण गरेका छन्।^{२३} प्राध्यापक डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले उपन्यासमा कथानक, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली आदि तत्त्वहरूको निर्धारण गरेको पाइन्छ।^{२४} यी

(पृ. : १०) ।

२० कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार** तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५०, पृ. : ७ ।

२१ सुवेदी, **पूर्ववत्**, २०६४, पृ. : १७ ।

२२ ऋषिराज बराल, **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र** दोस्रो संस्करण, ललितपुर, २०६३, पृ. : २६ ।

२३ बराल र एटम, **पूर्ववत्**, २०६६, पृ. : २० ।

२४ खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **नेपाली उपन्यासको इतिहास** काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान २०६९, पृ. ३९ ।

विभिन्न आधारमा उपन्यासका तत्त्वहरूमा कथानक, पात्र वा पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुलाई लिन सकिन्छ ।

३.२.१ कथानक

कथानक उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वको काम गर्दछ ।^{२५} कथा कहाँबाट शुरू भयो, के भईरहेछ र कहाँ पुगेर के भएर टुङ्गिन्छ भन्ने कार्यकारण नै कथानक हो । एक समयावधिमा घटेका घटनाहरूई कथाले प्रस्तुत गर्दछ । कथानकले पनि घटनालाई नै प्रस्तुत गरे तापनि यसले कारणलाई बढी महत्त्व दिन्छ । जस्तै: “प्रकाश मय्यो र नम्रताको अपहरण भयो” यो कथा भयो भने “क्रान्तियात्रामा प्रकाशले वीरगति प्राप्त गर्दछ भने नम्रता अज्ञात समूहबाट अपहरणमा पर्छ” यो कथानक भयो । कथाले के भयो भन्ने प्रश्न गर्दछ भने कथानकले ‘किन वा कसरी’ भन्ने कारणको खोजी गर्दछ । कथाले बुँदागत रूपमा ‘त्यसपछि के हुन्छ’ भन्ने जिज्ञासा जगाउँछ भने कथानकले त्यसको विश्लेषण वा व्याख्या गरेर जिज्ञासालाई मेटाउँछ । कथानकमा बौद्धिकता र स्मृति पनि गाँसिएर सँगै आएका हुन्छन् । बौद्धिकताले नयाँ तथ्यलाई मानसिक रूपले टिप्न सहयोग पुऱ्याउँछ भने स्मृतिले तथ्यलाई पुनः स्मरण गराउने क्षमता राख्दछ । यसबाट के बुझिन्छ भने कथानक भनेको घटनाक्रमको शृङ्खला हो जुन उपन्यासकारले छनोट र व्यवस्थापन गरेको हुन्छ । कथानकलाई अगाडि बढाउन पात्रहरूबीच हुने स्वाभाविक खालका बाह्य तथा आन्तरिक द्वन्द्व र क्रियाकलापले भूमिका खेल्छन् । कथानकलाई अगाडि बढाउने तत्त्व कथामा रहने रहस्यको जालो हो जसले कथानकलाई समस्याको समाधानको बाटोमा लैजान्छ । त्यसैले उपन्यासलाई गतिशील बनाउने मुख्य अङ्ग हो । उपन्यास लेखनका क्रममा लेखकले कुनै न कुनै स्रोतबाट कथानक ग्रहण गरेको हुन्छ । यस्ता स्रोतहरू सामान्यतः इतिहास, यथार्थमूलक अनुभव, मिथक, रागात्मक सौन्दर्य र स्वैरकल्पना हुन सक्छन् । सुरुदेखि अन्त्यसम्म कथाले मूलतः पाँचवटा

---

^{२५} बराल र एटम, प्रर्ववत्, २०६६, पृ. : २१ ।

तह पार गर्दछ, जसलाई कथानकको आङ्गिक विकास भनिन्छ । ती आरम्भ, सङ्घर्षविकास, चरम, सङ्घर्षह्रास र उपसंहार हुन्।^{२६}

३.२.२ पात्र

पात्रउपन्यासको अर्को प्रमुख तत्त्वमानिन्छ, जसले कथानकलाई बोकेर अगाडि बढेको हुन्छ । यसलाई पात्र, भोक्ता वा सहभागी पनि भनिन्छ । पात्रबाट नै घटना जन्मन्छन् र यथार्थको समेत उद्घाटन हुन्छ।कथामा भएको व्यक्तिगत संलग्नता नै पात्र हो भने उक्त पात्रका आधारमा कथानकको भूमिका निर्वाह गर्ने वा विभिन्न क्रियाकलाप नै चारित्रिक व्यवहार हो । उपन्यासमा मानव जीवनको व्यापकता झल्काउने बहुल पात्रको प्रयोग हुन्छ, जसका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्ना विचार पाठकसमक्ष पुर्याउँछ । सामान्यतः कथानकमा एउटा नायक तथा नायिका रहेको हुन्छ, जसको सेरोफेरोमा कथावस्तु अल्झिएको हुन्छ भने एउटा खलनायक पनि प्रस्तुत हुन्छ, जसले नायकलाई उद्देश्य प्राप्तमा व्यवधान खडा गर्दछ । त्यसैगरी कथानकमा अन्य पात्रहरू पनि संलग्न रहेका हुन्छन् जसले सहायक वा सामान्य भूमिका निर्वाह गर्दै प्रमुख पात्रसँग विविध तरिकामा संलग्न हुन्छन् ।

उपन्यासमा मानवीय तथा मानवेतर दुवै प्रकारका पात्रहरूको प्रयोग गरिएकाहुन्छन् । उपन्यासका मानवीय पात्रहरू कुनै खास वर्ग, प्रवृत्तिका आधारमा विविध प्रकारका हुन्छन् । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यासमा प्रयोग हुन सक्ने पात्रहरूलाई छ जोडीका रूपमा विभाजन गरेका छन् । जस्तै: गतिशील र गतिहीन, यथार्थ र आदर्श, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी, गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, परम्परित र मौलिक आदि रहेका छन् । वातावरण वा कुनै घटनाले गर्दा परिवर्तन हुने पात्र गतिशील र परिवर्तन नहुने पात्र गतिहीन हुन्छ । समाजको वास्तविक संसारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र यथार्थ र यसको उल्टो पात्रले उच्च आकाङ्क्षा बोके पनि 'यस्तो हुनुपर्छ' भन्ने सन्देश दिने पात्र आदर्श हुन्छ । सांसारिक भद्रगोलदेखि टाढा बस्न चाहने पात्र अन्तर्मुखी र आफ्ना मनका कुराहरू अरुलाई भनिहाल्ने र बाहिरी सम्पर्कमा रमाउने पात्र बहिर्मुखी हुन्छ । यसरी नै जीवनलाई जटिल रूपमा भोग्ने र क्षणमै विशेषता परिवर्तन गरी कथानकलाई रोमाञ्चक बनाउने पात्र गोला र जीवनलाई सापटी रूपमा भोग्ने पात्र च्याप्टा हुन्छ । जताततै उही रूपले ग्रहण गर्नसकिने पात्र

---

^{२६}ऐजन्, पृ. : २२ ।

सार्वभौम र निश्चित पहिचान लिएर देखिएका पात्रहरू आज्चलिक हुन्छन्।^{२७} मूलतः पात्रका विभिन्न प्रकारहरूका केही महत्त्वपूर्ण आधारहरू पनि रहेका छन् । जुन निम्नानुसार छन्: लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धता आदि यिनै पात्रका विभिन्न आधारमा पात्रहरूको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.२.३ परिवेश

कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो । यसलाई कथनान्तरमा पर्यावरण, वातावरण, परिवृत्त, परिधिजस्ता शब्दहरूले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ ।^{२८} परिवेश भनेको उपन्यासभित्र भएको घटना वा क्रियाकलापको देश, काल र परिस्थितिको प्रस्तुती हो । यसमा देश भनेको स्थान, काल भनेको समय र परिस्थिति भनेको घटना घट्ने स्थिति हो । उपन्यासमा समय, स्थान र घटनाको कार्यकारण निर्माण भएकै हुनुपर्छ । यदि वास्तविक घटना, वास्तविक समय र वास्तविक स्थानमा घटित भएमा मात्र त्यो यथार्थपरक हुन जान्छ । तर यो अर्थ पूर्ण रुपमा यथार्थ नभएर यथार्थको प्रतिबिम्बन मात्रै हो ।^{२९}

देशकालभित्र उपन्यासले लिएको कुनै निश्चित समय र उपन्यासमा पात्र र घटनामार्फत बुझिने अर्थात् सिधै वर्णित स्थान विशेष पर्दछन् । देशकाल कथानकसँगै जोडिएर आउने आधार भूमि हो । उपन्यासमा देश, काल र परिस्थितिले कार्य कारण सम्बन्धको निर्माण गराउँछ । यहाँ देश भनेको स्थान, काल भनेको समय र परिस्थिति भनेको घटना घट्नेस्थिति हो । उपन्यासमा देशकाल खास अर्थव्यपार, त्यसको स्थान र समयको संयोजन हो । यसमा जीवनका कथा, रीतिरिवाज, रहनसहन, व्यवहार, प्राकृतिक पूर्वाधार र परिवेशजस्ता तत्त्वहरू आदिले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । आज्चलिक उपन्यासमा देशकालको महत्त्व बढी हुन्छ । भिन्न स्थानको विशिष्टता प्रदर्शन गर्ने भाषिक, रीतिस्थिति, भेषभूषा, जीवनस्तर जस्ता स्थितिमा सामान्य मानवीय लक्षणका आधारमा नभएर

---

^{२७} ऐजन्, २०६६, पृ. : २७-२९ ।

^{२८} सुवेदी, पूर्ववत्, २०६४, पृ. : २५ ।

^{२९} डिजन भट्टराई, नेपाली मार्क्सवादी उपन्यासका मूल प्रवृत्ति (२०३६-२०६४), अप्रकाशित विद्या वारिधि उपाधि शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६८, (पृ. : ८१) ।

वास्तविकताका आधारमा समस्याको प्रस्तुतीकरण गरिएको हुन्छ ।^{३०} उपन्यास पढ्दा त्यसले पाठकमा पैदा गर्ने मानसिक स्थितिलाई नै वातावरण भनिन्छ । घटना तथा पात्रहरूको जीवन्त र सजीव प्रस्तुती भएका उपन्यासले पाठकमा रोचक तथा घोचक खालको वातावरण सृजना गर्न सक्छन् । यो मानसिक अवस्थसँग सम्बद्ध हुने हुँदा वातावरणलाई भाव पनि भनिन्छ । उपन्यासको कथानक पढ्दै अगाडि बढ्दा पाठकको मष्तिष्कमा उत्पन्न हुने दुःखसुख, घृणा, क्रोध आदि भावनाको उद्बोधन र तिनको परितृप्ति नै वातावरण हो ।^{३१}

३.२.४ भाषाशैली

उपन्यासलाई अभिव्यक्त गर्ने उपयुक्त माध्यम नै भाषा हो । भाषा आफैँमा उपन्यास भने होइन यो उपन्यासलाई प्रस्तुत गर्ने आवश्यक माध्यम वा तत्त्व हो । यसैबाट मानवीय विचार वा भाव अभिव्यक्ति हुन्छन् । भाषाको माध्यमबाट पाठक र लेखक बीचको सम्बन्ध पनि कायम रहन्छ । कुनै घटना सत्य हो जसलाई हामीले प्रत्यक्ष आँखाले देखेको हुन्छर त्यो घटनालाई कसैका सामु प्रस्तुत गर्न भाषा नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उक्त घटनालाई अभि कलात्मक भावबाट प्रस्तुत गर्दा भाषा भन् महत्त्वपूर्ण बन्छ । त्यही कलात्मक तथा भावात्मक भाषाका माध्यमबाट लेखकका अनुभूतिलाई पाठकले आत्मसात गर्छ ।

भाषाशैली भाषाकै रूपमा महत्त्वपूर्ण र शक्तिशाली बन्दछ । उपन्यास पाठ्यप्रधान साहित्यिक विधा हो । उपन्यासमा कथ्य, लेख्य दुवै माध्यमबाट भाषा प्रयोग हुन्छ । विविध घटना तथा दृश्य, पात्र, नाटकमा जस्तो सोझै देख्न नसकिए तापनि उपन्यासमा ती चिजहरू भाषाका माध्यमद्वारा चित्रित हुन्छन् ।^{३२} भाषामा परम्परित नियमले बोकेको भन्दा भिन्नै अर्थ खोज्दै व्याकरणिक विचलन, बिम्बप्रतीक, लक्षणा, व्यञ्जनाबाट भाषिक सौन्दर्य खोजिनु नै आजका उपन्यासका भाषिक विशेषता भएका छन् ।

हरेक कृतिको साहित्यिक संरचना भए जस्तै भाषा संरचना पनि हुन्छ र यस संरचनाभित्र ध्वनिव्यवस्था, शब्दव्यवस्था, व्याकरणव्यवस्था र अर्थव्यवस्था पर्दछन् ।

^{३०} बराल र एटम, पूर्ववत्, २०६६, पृ. : ३३-३४ ।

^{३१} ऐजन, २०६६, पृ. : ३६ ।

^{३२} ऐजन, पृ. : ३९ ।

साहित्यको जुनसुकै विधामा भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्ति गरिए तापनि गद्यविधा र पद्यविधामा भने फरक रहन्छ । गद्यविधामा भाषाको अभिव्यक्ति स्थूल तथा न्यूनलयात्मक रूप, क्रमबद्ध ढङ्गले प्रभावहित रूप सोभो अभिव्यक्ति दिने व्याकरण सम्मत रूपको प्रयोग गरिन्छ भने पद्यविधामा सूक्ष्म, लयात्मक रूप, विचलनयुक्त ढङ्गले विशिष्ट अभिव्यक्ति र विचलनयुक्त रूपको प्रयोग गरिन्छ ।^{३३} भाषाशैलीलाई एउटै अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइए तापनि यी दुईका बीचमा प्रयाप्त भिन्नता रहेको छ । विविध भिन्नता भए तापनि भाषा र शैली बीचमा भने प्रगाढ सम्बन्ध रहेको छ । भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली अभिव्यक्तिको तौरतरिका हो । गद्य वा पद्यमा गरिने अभिव्यक्ति ढाँचागत अभिलक्षणलाई शैली भनिन्छ । भाषासँग सम्बद्ध विविध पक्षहरूको प्रयोग सशक्ति, सु-सङ्गति, एकान्विति, संरचनागत विविधता, वैचारिक श्रृङ्खलाको व्यवस्थापन र गतिशीलता जस्ता कुरालाई पनि शैलीभित्र समेटिएको हुन्छ । शैलीले कृतिको साहित्यिक संरचना र भाषा संरचनालाई जोड्ने काम गर्दछ ।^{३४} उपन्यास लेखनको क्रममा प्रयोग गरिने वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, संस्मरणात्मक, पत्रात्मक आदि शैलीले सीपसौन्दर्यलाई बुझाउँछन् ।

कुनैपनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गर्न सकिन्छ यसरी प्रयोग गरिने वस्तु वा घटना जसले सामान्य वा सोभो अर्थ नबुझाएर त्यसभन्दा निकै परको अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तो वस्तु वा घटनालाई प्रतीक भनिन्छ । प्रतीकले एकातिर अमूर्त र अव्यक्त भागलाई भिन्न ढाँचाले मुर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्दछ भने अर्कातिर धेरै शब्द खर्च गरेर भन्नुपर्ने कुरालाई थोरै शब्दमा मीठोसँग भन्दछ ।^{३५} उपन्यासमा प्रयोग गरिने प्रतीकहरू वयक्तिक र सार्वभौमिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । वयक्तिक प्रतीक लेखकको सृजना हो । यसलाई बुझ्न लेखकीय सृजनाको परिवेश, अनुभूति र विचारधाराको पर्याप्त ज्ञान हुनुपर्दछ भने सार्वभौमिक प्रतीकचाहिँ सर्वत्र लगभग एउटै अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । उपन्यास आफैँमा एउटा भाषिक प्रतीक हो । कतिपय उपन्यासका शीर्षक नै

---

^{३३} लुइटेल्, पूर्ववत् पृ. : ५७ ।

^{३४} ऐजन, पृ. : ५७ ।

^{३५} बराल र एटम, पूर्ववत् २०६६, पृ. : ४० ।

प्रतीकका रूपमा आएका हुन्छन् भने कतिपयमा विभिन्न पात्र र घटनाहरू प्रतीकका रूपमा उभिन्छन्।^{३६}

बिम्ब भन्नाले मष्तिष्कमा पर्ने कुनैपनि वस्तुको छाँया हो। शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकका मसितष्कमा कुनै स्थिति, स्थान, घटना वा पात्रको यथार्थसदृश छाया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्बविधान भनिन्छ। उपन्यासमा यस्तो छाया बसाउने माध्यम भाषा हुन्छ। बिम्बको भाषा संवेदना निकट हुने भएकाले मान्छेको हृदयमा छुने सामर्थ्य राख्दछ। विशेष गरी परिवेशको वर्णनमा बिम्बको चमत्कृति देखिन्छ। जसले गर्दा पाठकको आँखा अगाडी वर्णित दृश्य नाटकमा भै नाच्न थाल्छ। बिम्बको भाषा अभिव्यञ्जनात्मक हुने हुँदा यसले पाठकलाई कलात्मक आनन्द दिन्छ। बिम्बको सृजना वर्णन, चित्रण र कतै आवृत्तिद्वाराहुन्छ।^{३७} उपन्यासमा गति नै कथानकको विकासमा रहेको वेग हो। दृश्यात्मक पद्धतिमा उपन्यासकारले सम्पूर्ण सानातिना घटना तथा गौण पात्रको पनि रुचि लिएर विस्तारपूर्वक दृश्यका रूपमा प्रदर्शन गर्दै कथानक अगाडि बढाउँछ। दृश्यात्मक पद्धतिमा कथानकको गति मन्द हुन्छ। पात्रहरूको संवाद, कार्यपीठिका, पात्रको मनोद्वन्द्व, गतिविधि आदि समाहित पार्ने काम यसमा हुन्छ। सङ्क्षेप पद्धतिमा पात्रका कतिपय क्रियाकलाप र सानातिना घटनाहरू सूचनाको भरमा अगाडि बढ्दछन्। भए गरेका सम्पूर्ण घटना र कार्यहरूको सार खिचिन्छ र समयको पनि खासै महत्त्व नहुने पद्धति सङ्क्षेप पद्धति हो। कम आवश्यक कुराहरूको बिम्ब चित्र प्रस्तुत नगर्नाले यसमा औपन्यासिक गति तीव्र हुन्छ।^{३८} उपन्यास गद्यमा लेखिए पनि यसको आफ्नै किसिमको ढाँचा र छन्द हुन्छ। भाषिक ध्वनिबाट उत्पन्न हुने साङ्गीतिकताभित्र निहित मूर्च्छनालाई गद्य भाषामा लय भनिन्छ। विचलनयुक्त शब्दहरूबाट, ध्वनिको पुनरावृत्तिबाट तथा आलङ्कारिक बिम्बात्मक भाषा आदिबाट लय उत्पन्न हुन्छ। लयको माध्यमबाट यो अपरिहार्य तत्त्व बनेको हुन्छ।

३.२.५ उद्देश्य

---

^{३६}ऐजन्, २०६६, पृ. : ४१।

^{३७}ऐजन्, २०६६, पृ. : ४१-४२।

^{३८}ऐजन्, २०६६, पृ. : ४२-४३।

उपन्यासमा उपन्यासकारले के कुरा प्रस्तुत गर्न चाहन्छ भन्ने कुरा विचारबाट प्रष्ट हुन्छ । उद्देश्यविनाको साहित्य निर्माण हुन सक्दैन । साहित्यको उद्देश्य उपन्यासकार पाठकलाई के कुरा अभिव्यक्त गर्न चाहन्छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित हुन्छ, त्यही नै निचोड हो । यसलाई उद्देश्य तथा विचार पनि भनिन्छ ।

हरेक विधाका साहित्यिक कृतिको सृजना उद्देश्यमूलक ढङ्गले गरिने हुँदा साहित्य सृजनाका पछाडि वा परोक्ष रूपमा कुनै न कुनै प्रकारको उद्देश्य अन्तर्निहित हुन्छ । बिना उद्देश्य कुनैपनि साहित्यिक कृतिको रचना गरिदैन र हरेका कृति कुनै न कुनै प्रयोजन पूर्तिकै लागि लेखिन्छ । निरुद्देश्य वा निष्प्रयोजन कुनैपनि कृतिको रचना गरिएमा त्यो सार्थक नभई निरर्थक कार्य हुन्छ । यसरी निरुद्देश्य वा निष्प्रयोजन साहित्य सृजना नगरिने हुनाले साहित्यकै एउटा प्रमुख विधा उपन्यासको रचनापनि निरुद्देश्य हुँदैन र त्यसको लागि सृजनामा कुनै न कुनै उद्देश्य आवश्यक हुन्छ ।^{३९}

३.२.६ दृष्टिबिन्दु

कृतिलाई पाठकसमक्ष उपस्थित गर्ने तरिका वा उपस्थापन पद्धतिलाई दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । कुन उपन्यास कसको आख्यान हो र त्यसलाई भन्ने समाख्याता को हो भन्ने कुरा नै दृष्टिबिन्दु हो ।^{४०} दृष्टिबिन्दुलाई दुई कोणबाट व्याख्या गरिन्छ । पहिलोमा दृष्टिबिन्दुको अभिव्यक्ति पर्दछ भने दोस्रोचाहिँ दृष्टिबिन्दुको स्थिति हो । दृष्टिबिन्दुको अभिव्यक्तिमा कथा कसले भनेको छ भन्ने कुराको बोध हुन्छ भने दृष्टिबिन्दुको स्थितिले कथा कसरी भनिएको छ भन्ने कुरा बुझाउँछ । दृष्टिबिन्दु तीनप्रकारका हुन्छन्:-

१. बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु
२. आन्तरिक वा प्रथम पुरुषदृष्टिबिन्दु
३. सम्बोधित वा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दु

कृतिको समाख्याता 'ऊ, त्यो, तिनी, उनी' वा कुनै 'नामधारी सहभागी' का माध्यमबाट समाख्यान गरिएमा वा कथा भनिएमा त्यो तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । कथावाचक वा समाख्याता कृतिभित्र नरही कृतिबाहिर रहने हुँदा यसलाई बाह्य, बहिरङ्ग वा असभागी दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । यसमा समाख्याताले कथाभित्रका सम्पूर्ण पात्रहरूलाई तृतीय पुरुष

^{३९} लुईटेल, पूर्ववत् २०६९, पृ. : ५१ ।

^{४०} ऐजन, पृ. : ५१ ।

सर्वनाम वा नामविशेषबाट सङ्केत गर्छ । तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा सर्वज्ञ, सीमित र वस्तुगत गरी तीन प्रकारको हुन्छ । समख्यातालाई कर्ता, कार्यव्यापार र घटना आदिका वारेमा सर्वज्ञभै आवश्यक सम्पूर्ण जानकारी हुने दृष्टिबिन्दुलाई सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दु हस्तक्षेपी र अहस्तक्षेपी गरी दुई प्रकारको हुन्छ । समख्याताले आफ्ना कृतिहरूको कुनै एक सहभागीविशेष वा सहभागीहरूको मनभित्र प्रवेश गरेर तिनका विचार एवं अनुभूतिभित्र समाहित गरी तृतीय पुरुषमा समाख्यान प्रस्तुत गर्छ भने यसलाई सीमित दृष्टिबिन्दुभनिन्छ । कुनैपनि पात्रको मनभित्र प्रवेश नगरी आफ्ना सामू घटित घटनालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्छ भने यसलाई वस्तुगत दृष्टिबिन्दु भनिन्छ ।^{४१}

प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा कृतिको समख्याता 'म, हामी' पात्रका माध्यमबाट समाख्यान गरिएमा वा कथा भनिएमा त्यो प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु केन्द्रीय र परिधीय गरी दुई प्रकारको हुन्छ । प्रथम पुरुष (म, हामी) समख्याताले प्रमुख सहभागीका रूपमा समाख्यान गरिएमा त्यो केन्द्रीय दृष्टिबिन्दु हुन्छ । यसमा सहभागीको आन्तरिक चित्रण सुक्ष्म रूपले गरिन्छ । प्रथम पुरुष समख्यातालाई गौण वा तटस्थ भूमिका प्रदान गरिएमा त्यो परिधीय दृष्टिबिन्दु हुन्छ । यसमा केन्द्रीय सहभागी अर्कै हुन्छ र प्रथम पुरुष सहभागीताले त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यमको भूमिका निर्वाह गर्छ ।^{४२}

उपन्यासको कथयिताले उपन्यासको कुनै पात्र वा पाठक वा लेखकलाई सम्बोधन गरेर प्रस्तुत गरिएको शैली सम्बोधित वा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हो । यहाँ कथयिताले बारम्बार तँ, तिमी, तपाईं वा हजुर भनेर सम्बोधन गरिरहन्छ ।^{४३}

३.३ 'नानीकी आमा' उपन्यासको विश्लेषण

रामप्रकाश पुरीको साहित्यिक यात्राको पहिलो प्रकाशित कृतिका रूपमा नानीकी आमा उपन्यास रहेको छ । वि.सं. २०५८ साल कात्तिक २४ गतेबाट लेखनारम्भ गरेको यो उपन्यास वि.सं. २०६३ सालमा सर्मु-धन अध्ययन प्रतिष्ठान मिनभवन, काठमाडौँद्वारा प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यास जम्मा २२८ पृष्ठमा आधारित रहेको छ । यो उपन्यासको

^{४१} ऐजन, २०६९, पृ. : ५१-५४ ।

^{४२} ऐजन, २०६९, पृ. : ५४-५५ ।

^{४३} भट्टराई, पूर्ववत् २०६८, पृ. : ८१ ।

संरचना सामान्य पुस्तक तथा मध्यम आकारको रहेकोछ । यो उपन्यासको आवरण पृष्ठभूमि रातो छ भने तल बाँया एक इन्च र बाँया डेढ इन्चकालो भाग रहेको छ । रातो पृष्ठ बाँया भागमा माथि उपन्यासको नाम **नानीकी आमा** सेतो ठूलो अक्षरमा लेखिएको छ भने अग्लो पाँचवटा पहाडको टुप्पोमा उदाउँदै गरेको सूर्यको आधा भाग तथा पहाडकोफेदमा एकआमा र बच्चाको तस्विर तथा जहाँ नागबेली जस्ता देखिने कठिन उकालो गोरेटाहरू अमूर्त रूपमा देखाइएको छ । त्यसै गरी बाँया भागमा माथि लेखकको तस्विर बीचमा यो उपन्यासभिन्नबाट लिइएकोवैचारिक अंश रहेको छ । बाँयातिरतल कालो भागमा सेतो अक्षरले -रामप्रकाश पुरी लेखिएको छ भनेदाँया कालोभागमाखैरो अक्षरमा प्रकाशक बीचमा सुर्म-धन अध्ययन प्रतिष्ठान सेतो अक्षरमा र फेरी खैरो अक्षरमा मिनभवन, काठमाडौँ, नेपाल लेखिएको छ । त्यसैगरी छेउमा प्रकाशकको लोगो पनि रहेको छ । आमाका महान् गर्भहरू, महान् क्रान्तिकारी विरासतहरू र वर्तमानको अध्यारोमा न्यायको दीप बालेर भविष्यको उज्यालो खोजिरहेकाविश्वका न्यायप्रेमी जनसमुदायहरूमा समर्पण गरिएको यस उपन्यासमा क. मोहन विक्रम सिंहको भूमिका र लेखकीय मन्तव्य पनि समावेश गरिएको छ । यो उपन्यास तेह्र खण्डमा विभाजित रहेको छ भने प्रत्येक खण्डको छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा कथा विस्तार भएको छ । अभिधाका रूपमा नानीकी आमा भन्नाले सानो बच्चाकी माता, आमा वा जननी भन्ने अर्थ हुन्छ भने यस उपन्यासमा न्याय, मुक्ति र समताको सृजना गर्न न्यायिक वर्गयुद्धमा समर्पित भई देश तथा जनताको हीतमा विचारपथका वंशजहरूसृजनागर्ने मातृत्ववा आमात्व शक्तिको मूल अर्थात् खानीलाई**नानीकी आमा** शीर्षक दिई लक्षणा अर्थमा प्रष्ट्याइएको छ । यसरी अभिधा र लक्षणा दुवै रूपमा अर्थ प्रस्तुतगर्नसक्ने गरी यस उपन्यासको शीर्षक **नानीकी आमा** चयन गरिएकोपाइन्छ । घृणित संस्कारको उन्मुलनका निमित्त कठिन परिस्थितिको सङ्घर्ष, मार्क्सवादी विचार, त्यसप्रतिको समर्पण र त्यसले निर्माण गर्ने तथा संसारलाई बदल्न सकिने नयाँ मूल्यमान्यताको विषयवस्तुहरू यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

क्रान्तिकारी सिद्धान्त र लक्ष्यहरूप्रति सम्पूर्णरूपले समर्पणको भाव व्यक्त गरिएको यस **नानीकी आमा** उपन्यासमा जातीय प्रेम, विवाह जस्ता पुराना रुढीवादी मान्यताहरूसितको सम्बन्ध तोड्दै नयाँ मूल्यमान्यताकोनिमित्त क्रान्तिकारी धरातलमा स्थापित् गरिएको छ । त्यस्तै गरी अर्कोतिर वर्गीय विभेदलाई अन्त्य गर्न जमिनदार जस्ता पूँजीपति शोषक वर्गले गरीब तथा निमुखा जनताहरूलाई दासी बनाई मानवीय हिंसा र अत्याचार गरेको विरुद्धमा

दासी तथा श्रमिकहरूको जीतलाई सु-निश्चित गर्न श्रमिकहरूको एकिकृत सङ्गठन निर्माण गरी न्यायिक आन्दोलनमा जुट्न आह्वान गरिएको छ । यसरी अन्याय, अत्याचार, तथा उत्पीडन जस्ता विविध प्रकारका सङ्कटबाट मुक्ति पाउन शोषित वर्गहरूले गरेको क्रान्तिकारी सशक्त युद्ध नै न्यायिक र उच्च सम्मानित बलिदानीपूर्ण युद्ध भएको छ । यसरी यस उपन्यासमा व्यक्त विचारहरूको गाम्भीरता र गहनता जस्ता क्रान्तिकारी पात्रले उपन्यासलाई प्रगतिशील धरातलमा स्थापित गरेको छ ।

औपन्यासिक तत्वका आधारमा नानीकी आमा उपन्यासको विश्लेषणको लागि विषयवस्तु, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली जस्ता तत्वहरू अपनाइएको छ ।

३.३.१ कथानक

तेह्रवटा खण्डमा विभाजित यस उपन्यासको फरक-फरक खण्ड र सोही खण्ड अनुसारको शीर्षकमा कथालाई अगाडि बढाइएको छ । उक्त शीर्षकले कथालाई बुझ्न अभवढी सहज हुनुका साथै यस उपन्यासको कथावस्तुलाई छर्लङ्ग रूपमा प्रस्तुत गर्न सकेको छ । यसरी कथाको सविस्तारका रूपमा बुझ्न छुट्टाछुट्टै खण्डलाई अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यस नानीकी आमा उपन्यासको पहिलो खण्डको शीर्षक “रक्त युद्धको धुवाँभिन्न आमाका नानीहरूको घोषणा”मा विरङ्गनाको शोकसभाको प्रस्तुत गर्दै अन्यायी र अत्याचारी मानिसहरूको यस धर्तीमा जबसम्म हैकम चलि रहन्छ तबसम्म न्यायप्रेमी जनताहरूले रगत बगाइरहनेछन् । दर्दनाक परिस्थितिको परिवर्तन हुँदैन तबसम्म मानवजातिले शान्तिको बाटोमा प्रवेश गर्दैन यसको निम्ति बलिवेदीमा चढ्दै अन्तिम अवस्थासम्म चितामा सुतेर रक्तज्वालामा होमिदै गर्दा त्यहीबाट स्वतन्त्र बालकको अपेक्षा गरिएको छ । दास्रो खण्डमा “जब उ नानीकी आमा थिई” शीर्षक प्रस्तुत भएको छ । यसमा प्रकाशले उच्चशिक्षा हाँसिल गर्न सहर प्रवेश गरी शोभारामको घरमा डेरा लिई त्यहीबाट राजनीतिक विचारबाट ऊ प्रभावित भूमिगत राजनीतिमा सक्रिय हुन्छ । एउटै वैचारिक उद्देश्य लिएर क्रान्तिपथमा होमिदा प्रकाशलाई न्यायिक युद्धमा लडिरहन प्रोत्साहन दिने नम्रता र शोभारामलाई दाजुभाउजुको रूपमा सम्मान गरे तापनि शोभारामले प्रकाश र नम्रताबीचको सम्बन्धमा शङ्का गर्छ । तर प्रकाश राजनीतिक गतिविधिलाई सशक्त रूपमा अगाडी बढाउन त्यहाँबाट सरुवा भएर पहाडतिर जान्छ ।

तेस्रो खण्डमा “मान्छेहरूको अस्तित्वको सुराक” शीर्षक रहेको छ । यसमा विकट गाउँको एक दोबाटोमा प्रकाशसँग हर्कबहादुरको भेट हुन्छ । हर्कबहादुरका बुवाआमा हुँदैनन् उसको घरमा जहानसहित दुई नानीहरू हुन्छन् । आफ्नी स्वास्नी चरित्रहीन भई चौतारीको नाम कहलिएकी वेश्या प्रवृत्तिकी हुन्छे । पेशामा शिक्षक भएको हर्कबहादुर कुलतमा फसेको हुन्छ उसको घरमा केही समय बिताएर प्रकाश र हर्कबहादुर दुवैजना सहयात्री भई आफ्ना सङ्घर्षलाई निरन्तर जारी राख्न अर्को गाउँमा जान्छन् । आफ्ना गलत चरित्रलाई त्यागी हर्कबहादुरकी स्वास्नीले सच्चाइको मार्ग अपनाउन पुग्छे । हर्कबहादुरको मानवीयहीन वर्गीय सङ्घर्षको क्रान्तिपथमा होमिने क्रममा एकदिन मृत्यूको मुखमा पुग्छ । त्यसपछि प्रकाश पुनः अर्को गाउँमा अमर बाजेकहाँ चमारेको रूपमा नोकर बस्छ र उनकै कान्छी बुहारीलाई विद्रोह गर्न प्रेरित गराउँछ ।

चौथो खण्ड “उसको जीवनयात्रामा समेटिएका आमाका सपनाहरू” शीर्षक रहेको छ । यसमा वर्गसङ्घर्षका क्रममाशोभारामसँग दशवर्षे दाम्पत्य जीवनको विद्रोह गरी घर छोडेर आएका नम्रता र अन्जुसित प्रकाशको भेट हुन्छ । नम्रताको बाबा सार्कीबहादुरलाई गाउँका फटाहाले चोरीको अभियोगमा जेलचलान गरी जेलमै हत्या गरिएको छ भने उसकी आमा गाउँका फटाहसँगै पोइल गएको कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी नम्रता बच्चाबेलादेखि टुहुरी भइ घरबाट धपाइएर सहरको गल्ली-गल्ली चहार्दै दिन कटाउने गरेको र आफू चौधवर्षको उमेरमा बलात्कृत भएको कुरा समावेश गरिएको छ । नम्रता पनि जेल परेको बेलामा एक बुढीआमासँगचिनजान हुन्छ र बुढीआमाबाटै वैचारिक शिक्षाको ग्रहणका साथै मातृत्व प्राप्त गरेकी हुन्छे भने बुढीआमाको जेलभित्रै हत्या भएपछि आफू रिहा भएकी छे । चिहान र इतिहाससँगको वैचारिक बहसमा खारिएर दर्शनको मार्गमा आशा र विश्वासको साथ लिएर तरङ्ग, अवसर र वेगसित वैचारिक सङ्घर्षको क्रान्तिपथमा निरन्तर लाग्ने क्रममा नम्रता सहरी परिवेशमा प्रवेश गर्छे । त्यहीबेला सरकारी गुप्तचर सीआइडी शोभारामसित विवाहहुन्छ । शोभारामले नम्रतालाई चरित्रहीन भन्दै लामो समयसम्म असह्य पीडा दिएर यातना सहँदै बसेको जस्ता अत्यन्तै मार्मिक कुराहरू बताउँदै नम्रता अब सच्चाइको यात्राको शुरुवात गर्न थालेकी हुन्छे, यसरी यस औपन्यासिक आख्यानमा विषयवस्तु विकासभागको नजिक पुग्छ ।

छैटौँ खण्ड “आमाको वास्तविक रूपको आभाष र यात्राका नमेटिने डोबहरू” शीर्षक राखिएको छ । यसमा आमा के हो?, आमा को हो?, आमा के चाहन्छिन् ? जस्ता प्रश्न आफैलाई तेर्स्याउँदै नम्रता आमाको वास्तविक रूपको खोजीमा हजारौँ ठक्कर र पीडा भुलेर क्रान्तियात्रामा निस्किएको विषय समेटिएको छ । सातौँ खण्ड “इतिहासको बयान : उसका सहमति र असहमतिहरू” यसमा वर्गसङ्घर्षको क्रान्तियात्रामा नम्रता र चिहानबीच अत्यन्तै गम्भीर संवादात्मक कुराकानीका साथै न्यायिक युद्धसम्बन्धी भएको कुराकानीहरूको विषयवस्तु समेटिएको छ । आठौँ खण्ड “उकालीको यात्रा र पसिनाभिन्न देखिएको उसको जीवन प्रतिविम्ब” शीर्षक समावेश गरिएको छ । यसमा नम्रताले कठिनतापूर्वक लामो मानवहीतको यात्रालाई सम्झौताहीन तरिकाले आशा र विश्वासका साथ अगाडि बढाउँनुपर्छ भन्ने अठोट लिएर शोभाराम जस्तो कुटिल प्रवृत्तिको चिहानघरबाट नम्रता आफ्नी छोरी अन्जुलाई लिएर बाहिर आउँछे । यहाँसम्म आइपुग्दा यस औपन्यासिक आख्यानको विकास भाग रहन पुगेकोछ । नवौँ खण्ड “तब ऊ नानीकी आमा भई” शीर्षक राखिएको छ । यसमा प्रकाशसित नम्रताले प्रेम प्रस्ताव राख्छे । प्रकाशले भाउजु भनी सम्मान गर्ने नम्रतालाई उसको वर्गीय प्रेमविवाह प्रस्तावलाई असहज मान्दै स्वीकार्छ र वैवाहिक सम्बन्धको साथै यस औपन्यासिक आख्यानको उत्कर्ष भाग बनेको छ । दशौँ खण्ड “परिशिष्टका दिनहरूमा नानीकी आमा” शीर्षक रहेको छ । यसमा शोभारामसित भएको वैवाहिक सम्बन्धको बारेमा प्रकाशले समीक्षा गर्दछ भने प्रकाशमा रहेको गलत सोचाईलाई त्याग्न नम्रताले प्रेमभावले सम्झाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । एघारौँ खण्ड “परिभाषित अस्तित्वमा नानीकी आमा” शीर्षक रहेको छ । यसमा विचारले नै मानिसको विनाश र अस्तित्वको सृजना हुन्छ । यस कथाको पात्र प्रकाशले शोभारामको घर र अमर बाजेको घरमा गइ नम्रता र कान्छि बहारीले भोगेका अत्यन्तै पीडादायक मानवीय हिंसा तथा अत्याचारको विरुद्धमा सहभागि भएको छ । बाह्रौँ खण्डमा “मृत्यूको बयान र नानीकी आमाको उपस्थिति” शीर्षक राखिएको छ । यसमा जीवन र मृत्यूको लडाइमा सङ्घर्षको क्रममा प्रकाशले वीरगति प्राप्त गरेको छ । यसरी औपन्यासिक आख्यान (खण्ड १०, ११, १२) को घटनाक्रमले अपकर्ष भाग बनेको छ । तेह्रौँ तथा अन्तिम खण्डमा “उपसंहार” राखिएको छ । यस आख्यानको घटनाक्रमको अन्तमा नम्रता जेलबाट मुक्त भएपनि उसलाई राता फेटा बाँधेका र सेता फेटा बाँधेकामध्ये कसैले अपहरण गरी अज्ञात बनाएको छ भने

अन्जु, हर्कबहादुरकी स्वास्नी, अमर बाजेकी कान्छी बुहारी जस्ता नारीहरू बन्ने क्रम शुरू भएको सङ्केत गरिएकोले उपसंहार भाग बनेको छ ।

३.३.२ पात्र

नानीकी आमा उपन्यासमा मूर्त र अमूर्त गरी करिब डेढ दर्जन भन्दा बढी पात्रको प्रयोग गरी सहभागी गराइएको छ । प्रायःजसो पात्रहरूले वैचारिक क्रान्तिमार्ग अपनाएर बलिदानी लडाइ लडेको पाइन्छ भने वर्गीय चरित्रका पात्रहरूकोपनि सहभागी रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी अमूर्त पात्रहरूले सान्दर्भिक विषयवस्तु अनुसारको प्रवृत्तिगत विशेषता बोकेका छन् । यस उपन्यासका शोभाराम र अमरबाजे जस्ता चरित्रहीन पात्रले अन्यन्तै पीडादायक मानवीय हिंसा गरी आफूलाई खलपात्रका रूपमा चिनाएका छन् भने नम्रता, जेलकी बुढीआमा, प्रकाश, हर्कबहादुर, सार्कीबहादुर जस्ता पात्रहरूले मानवीय हिंसाको विरुद्ध वर्गीय लडाइमा आफूलाई समर्पित गराई सत् र क्रान्तिकारी चरित्र बोकी महान् वीरगति प्राप्त गरेका छन् । यसनानीकी आमा उपन्यासका केही प्रमुख पात्रहरूको चरित्र चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

३.३.२.१ प्रकाश

नानीकी आमा उपन्यासको प्रकाश मुख्य (नायक) पात्र हो । उसको जन्म निम्न किसान परिवारको विकट गाउँमा भएको हुन्छ र परिवारको पाचौँ सन्तानको रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ । प्रकाशले म्याट्रिक पास गरीसकेपछि पारिवारिक सर-सल्लाहअनुसार खर्चबर्चको व्यावस्था गरी क्याम्पस पढ्न ऊ सहर पसेको छ । सहरको भिन्न वातावरणले गर्दा उसलाई राजनीतिक विचारधाराले प्रभावित बनाउँछ । उसले आफन्तहरूसँगको सम्बन्धबाट टाढिएर भएपनि राजनीतिक यात्रा तय गरेको छ । विभिन्न समस्या तथा अभावको सामना गर्दै कठिन परिस्थितिको भूमिगत राजनीतिक यात्राकै क्रममा केन्द्रीय तहको एकजना कार्यकर्ताले उसलाई शोभारामको घरमा डेरा लिई राजनीतिक क्रियाकलापलाई सक्रियरूपमा सञ्चालन गर्ने जिम्मा दिएका हुन्छन् । विद्यार्थी सङ्गठन, किसान सङ्गठनको मोर्चामा प्रत्यक्ष अनुभव गरिसकेको भएपनि प्रकाशले कैयौँ पटक निरङ्कुश शासनको कुटाइ खाएको छ भने जेल सजाय पनि भोगेको छ । ऊ शोभारामको घरमा बसे तापनि उसले शोभाराम र नम्रतालाई दाजु र भाउजुको रूपमा सम्मान

गछ । भाउजु नम्रताको सहयोगी भावना, खुलेर कुरा गर्ने शैली र क्रान्तियात्रामा सदैव लागि रहन दिएको प्रेरणा तथा सुभावदेखि प्रकाश अत्यन्तै प्रभावित भएको छ भने दाजु शोभारामको शङ्कालु स्वाभाव र स्वार्थीपनले साह्रै दुःखी बनेको हुन्छ । हर्कबहादुर जस्तो अत्यन्तै रक्सी र जुवाको कुलतमा फसेको मान्छेलाई क्रान्तिको मार्गमा ल्याई सहयोद्धा बनाएको छ । क्रान्तियात्रामा वर्गसङ्घर्षलाई अगाडि बढाउँदै जाने क्रममा अमरबाजेको घरमा पुगी चमारेको रूपमा नोकर बनेको छ । अमरबाजेले गरेको शोषण, दमन, अत्याचारको विरुद्ध उनकै कान्छी बुहारीसित सहमति भई विद्रोह गरेको छ । युद्धमोर्चामा नम्रताको उच्च वर्गीय प्रेमप्रति सम्मान प्रकट गर्दै वैवाहिक बन्धनमा बाँधिएको छ । जीवन, प्रेम, विवाह, सन्तान (वंशज) जस्ता कुरामा परम्परागत मूल्यमान्यतालाई कुल्चेर नयाँ परिभाषा दिन तथा संरचनामा परिवर्तन ल्याउन सफल भएको छ । वैवाहिक सम्बन्धपश्चात् उसको चेतनामा उठेका नकरात्मक मानवीय कमजोरीका वैचारिक प्रदुषणलाई नम्रताले सचेत गराएकी छे । जीवनमा कहिल्यै नहार्न जान्ने र नफस्न जान्ने निरन्तर सङ्घर्षमा रहेको प्रकाश रणमैदानमा लड्दालड्दै मृत्युवरण गरेर अमर सहिद बन्न पुगेको छ । उसले क्रान्तियात्राका लागि गरेको अनवरत सङ्घर्षका (त्याग, समर्पण र बलिदान)ले उच्च स्तरको महत्त्व राखेकोछ । यसरी **नानीकी आमा** उपन्यासमा प्रकाश लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकोछ ।

३.३.२. नम्रता

यस **नानीकी आमा** उपन्यासमा नम्रता प्रमुख नारीपात्र तथा नायिकाको रूपमारहेकी छे । गाउँका गलत गुण्डा प्रवृत्ति अङ्गालेर सोभासादा जनतालाई दुःख दिएका व्यक्तिहरूको विरोध गरेवापत नम्रताका बुवा सार्कीबहादुरलाई डकैती काण्डमा फसाएर जेल हालिएको र जेलमै हत्या गरिएको छ । नम्रता आफू १० वर्षकी हुँदा उसकी आमा गाउँकै फटाहासित पोइल गएकी छिन् भने ऊ बेसाहारा भई उसलाई घरमा हेला हिंसा गरी घरबाट लेखेटिएको छ । बालपनमै आफन्तहरूबाट टाढिएपछि एक्लो भएकी नम्रता बेसहारा हुन्छे । उसलाई खान, बस्नको कुनै ठेगान हुँदैन । यसरी नै ऊ सडकीय जीन्दगी लिएर सहर पसेकी छे । सहरका गल्लीगल्ली चहार्दै र अर्काको जुठा भाँडा माभ्दै नम्रताले कयौँ रात सडकको पेटी र

बगैँचामा बिताएकी छे । यसरी नै जीवन ज्यूने क्रममा चौध वर्षको उमेरमा एकरात नम्रता बलात्कृत हुन्छे । आफूबाल्यवस्थामा बलात्कृत भएको असह्य पीडा र दर्दनाक स्थिति सहन नसकी सहाराको निम्ति आवाज उठाए पनि कहीं कतैबाट न्याय पाउदिन । उल्टै उसलाई सार्कीबहादुरकी छोरी हो भनेर निर्दोष बाबुको परिचय दिदै जेल हालिन्छ । जेलमा एक बुढीआमासँग उसको भेट हुन्छ । बुढीआमाको संसर्गले उसलाई मातृत्व प्राप्त भएको हुन्छ । यसरी आमाको ममतामयी वाणी तथा विभिन्न प्रेरणादायी कुराले शिक्षाकोरूपमा ग्रहण गर्दै नम्रता वैचारिक रूपमा प्रष्ट भएकी छे । यसरी नै एकदिन जेलमै बुढीआमाको हत्या भएपछि नम्रताको लागि आमाको न्यानो काख बिलाउछ र ऊ पनि जेलबाट रिहा भएकी हुन्छे । नम्रता चिहान, इतिहाससितको परिचयले पूर्णरूपमाजानकार भएकी छे । अवसर, वेग, तरङ्गका गलत चिन्तन, दृष्टिकोण र प्रवृत्तिका विरुद्ध कडा प्रतिवादमा उत्रेकी छे भने दर्शनको स्पष्ट निर्देशन पाएपछि आशा र विश्वासको साथलिएर निरन्तर न्यायिक युद्धमा लडिरहेकी हुन्छे । क्रान्तियात्राकै क्रममा सहर प्रवेशपछि नम्रता शोभारामको कुटिल प्रेमको फन्दामा परी नक्कली विवाह स्वरूप उसले छोरी अन्जुलाई जन्म दिएकी छे भने भाडामा बसेको प्रकाशलाई क्रान्तिपथमा लागि रहन निरन्तर प्रेरणा पनि दिएकी छे । आफ्नो पति शोभारामले उसलाई चरित्रहीन वेश्याको नजरले हेरी रातदिन मानसिक तथा शारिरीक यातना दिएको हुन्छ । यस्तो कष्टकर पीडा सहन नसकेपछि नम्रता शोभारामसित बसीरहनु मानवीयता भित्रको महिला हिंसा र जीउज्यानको खतरा हो भन्ने थाहा पाएपछि विद्रोह गरेर छोरी अन्जुसित वर्गयुद्धमा सामेल भएकी छे । युद्धमैदानकै क्रममा फेरि एकदिन प्रकाशसित उसको पुनः भेट भएको छ । एउटै वैचारिक पथमा वर्गीय प्रेमले यी दुवैलाई दाम्पत्य जीवनमा पुनः गठबन्धित बनाएको पाइन्छ । दुवैको उद्देश्य एउटै वर्गीय सङ्घर्ष हुने भएकोले प्रकाशसितको दाम्पत्य जीवनमा नम्रताले प्रेममा कुनैकिसिमको छलकपट नहुने, वासनायुक्त भन्दा उच्च वैचारिक हृदयको प्रकटीकरण हुने कुराको नमुना देखाएको पाइन्छ । बेलाबेलामा प्रकाशको चिन्तनमा देखा पर्ने नकरात्मक सोच वा प्रवृत्तिलाई सही मार्गमा डोर्‍याउन नम्रता सफल भएकी छे भने क्रान्तियात्रालाई सफल र उद्देश्यमुलक बनाउन सही विचारलाई यसरी प्रस्तुत गरेकी छे:-

“हाम्रो सामुन्नेमा उभिएको सुन्दर आगतलाई न्यायपूर्ण बनाउनुका लागि नै हामीले रगत बगाइरहेका छौं । बिसनु हुँदैन कि, हाम्रो क्रान्ति विनाशका लागि होइन, सृजनाको लागि नै हो, तर सृजना गर्ने कुरालाई सुधारवादको पिंजडाभित्र कैद

गरेर वर्तमानको भयावह परिस्थितिसित सम्भौतामा सती लैजानु हुदैन । सृजना गर्ने कुरा निरपेक्ष ध्वंसको आत्मघाती मार्ग पनि होइन । निरपेक्ष र जडताको परिसरबाट हाम्रो चेतनालाई गतिशील यात्रामा निकाल्नुपर्छ ।” (पृ. : १९२)

यसरी सहयोद्धा भएर सच्चाइको मार्गमा हिँड्ने क्रममा नम्रता पुनः जेल परेर रिहा भएकी छे । न्यायिक युद्धमा लडिरहँदै गर्दा एकदिन सेता फेटा बाँधेका र रातो फेटा बाँधेकामध्ये कसैले उसको अपहरण गरेका छन् तर कसले अपहरण गरे भन्ने तथ्य भने अज्ञात रहेको छ । यसरी नम्रता लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा देखापरेकी छे ।

३.३.२.३ शोभाराम

नानीकी आमा उपन्यासमा सरकारी अफिसको जासुसी कर्मचारी रहेको शोभारामप्रमुख खलपात्रको रूपमा देखापरेको छ । क्रान्तिपथमा लागेका व्यक्तिहरूलाईकै कसरी पक्रन सकिन्छ भन्ने उद्देश्यले आफूलाई भुट क्रान्तिकारीता देखाएर सुराकी गर्ने, रिपोर्ट दिने र तिनलाई मार्न, पक्रन सहयोग गर्ने जस्ता कार्य उसका दैनिकी भएका छन् । भुट क्रान्तिकारिता र आश्वासन देखाएर नम्रतालाई बिहे गरेको शोभारामले पहिलो रातको अनुभवबाटै शङ्काको दृष्टिले हेरेको छ भने उसको कुदृष्टिको चारित्रिकआन्तरिक भाव यसरी प्रकट गरेको छ:-

‘किन हो नम्रता, तिम्रो शरीर अलि हल्का र खुकुलो लाग्यो ।’ (पृ. : १४२)

“हामी पुरुष आइमाईका सम्बन्धमा पारखी हुन्छौं ।” (पृ. : १४२)

“पुरुष वेश्या हुन सक्दैन, एउटी आइमाई मात्र त्यस्तो विशेषता बोकेकी हुन्छे ।” (पृ. : १४२)

“हामी पुरुषहरू आइमाईहरूका सम्बन्धमा पारखी हुन्छौं” (पृ. : १४२)

उसले नम्रतालाई एउटा चरित्रहीन, वेश्यावृत्ति गर्दै हिँड्ने नारीका रूपमा हेरेको छ । अन्जुलाई आफ्नो वीर्य वंशज नै नभएको भन्दै नम्रताको पेटको गर्भलाई पापको संज्ञा दिएर उसलाई असती आइमाईको रूपमा चित्रित गरेको छ । नारीलाई यौन विलासिताको साधनको

रूपमा हेर्ने शोभारामले नम्रताको प्रसवको छटपाटाइमा करुणामय सहाराको बेलामा यसरी कठोरपूर्वक अमानवीय चरित्र ओकलेको छः-

“तैले जन्माउने शिशुलाई कतै अज्ञात् ठाउँमा लिएर जीउँदै गाड्नुपर्छ ।”(पृ. : १४३)

शोभारामले क्रान्ति, सभ्यता, स्वतन्त्रता र समताविरोधी चरित्र बोकेको छ भने अन्यायी, अत्याचारी, भ्रष्टचारी, शोषकीय जस्ता प्रवृत्ति धारण गरेको छ । उसले नम्रताको नारीत्व लुटेको छ भने शारीरिक, मानसिक रूपमा असह्य यातना दिएर नम्रतालाई तड्पी-तड्पी बाँच्न विवश पारेको छ । नम्रता र प्रकाशलाई शङ्काले हेरेको छ । नम्रतालाई आफूबाट छुटाउन बाध्य पारेपछि छोडेर गएपछि अन्तमा ऊ आफ्नै बाँकी स्वास्थ्य र हाकिमको मिलेमहतोमा मारिएको छ । यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा शोभाराम लिङ्का आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिको आधारमा प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

३.३.२.४ अन्जु

यस उपन्यासको प्रमुख पात्र नम्रता र खलनायक पात्र शोभारामको छोरीको रूपमा अन्जुको जन्म सहरमा भएको हो । पुरुषत्व बोकेको शोभारामले कहिल्यै पनि उसलाई आफ्नो वंशजको रूपमा स्वीकारेको छैन । कुटिल प्रवृत्ति अङ्गालेको बाबुको छोरी भएर उसले आमासँग राजनीतिक रूपमा भूमिगत भएर न्यायिक युद्धमा होमीएर आफ्नो क्रियाशीलता बढाएकी छे । आफ्नो रगत तथा वंशजको बाबुको अस्तित्व गुमाएकी अन्जुले प्रकाशलाई न्यायिक बाबुको रूपमा पाएकी छे भने प्रकाशले पनि वर्गवंशजको रूपमा छोरी स्वीकार गरेको छ । प्रकाश र नम्रता जस्ता एउटै वैचारिक उद्देश्य लिएका बाबुआमासँगै क्रान्तिपथमा सक्रिय रहेकी अन्जु आमा नम्रताको अपहरण र न्यायिक बाबु प्रकाशको सहादतपछि नानीकी आमाको प्रतिरूप बनेर निरन्तर युद्ध लडिरहेकी सदाबहारकी यात्री हो । यसरी अन्जु वर्गीय चेतनाले दबिएकी वर्तमान र भावी पिँढीकी भरभराउँदो चेतनापुञ्ज बनेर नानीकी आमाको प्रतिरूपमा उदाउँदै गरी छे । नानीकी आमाको प्रतिरूप बनेकी अन्जुले नै नम्रता र अपहरणकर्ताको वास्तविक परिचय दिनेछे भने सच्चाइको मार्गलाई अझ उचाईमा पुर्याउन

सशक्त भूमिका निर्वाह गर्नेछे भन्ने विश्वास राख्न सकिन्छ । यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा अन्जु लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाको आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छे ।

३.३.२.५ हर्कबहादुर

हर्कबहादुर यस उपन्यासको सहायक पात्र हो । सानैमा आमा बाबु बितेका र दुःख कष्ट भेल्लै जीएको हर्कबहादुरले शिक्षक पेशा अपनाएर गाउँ प्रवेश गरेको छ । गाउँमा चौतारीको रूपमा आफ्नो परिचय बनाइसकेकी एक युवतीसँग यौनतृष्णा मेट्न आउनेजाने क्रममा उसैलाई आफ्नो बनाई जीवन सङ्गिनीको रूपमा स्वीकार गरी दुईवटा साना नानीको बाबु समेत बनेको छ । ऊ स्वास्नीको चरित्रहीन व्यवहारमा परिवर्तन नआएपछि पागल बनेर रक्सी र जुवाको शरण लिन पुगेको छ । यसरी कुलतमा फसिसकेको हर्कबहादुरको क्रान्ति योद्धा प्रकाशसँग भेट हुन्छ । प्रकाशसितको संसर्गले जीवनलाई नयाँ रूपमा बुझी प्रकाशसँगको सहयोद्धा भएर क्रान्ति यात्रामा निस्किएको छ । यसरी सहयोद्धा भएर भूमिगत राजनीतिमा सक्रिय हुँदै गर्दा हर्कबहादुरले नरभक्षी रक्तपिपासु डफ्फासितको लडाइमा सहादत प्राप्त गरेको छ । उसले देश, जनताको मुक्तिको लागि जीवन बलिदान गरेर उच्च मृत्युवरण गरेको छ भने मरेर पनि जनताको मनमस्तिष्कमा अमिट छाप लिएर बाँचिरहेको छ । यस उपन्यासको हर्कबहादुर लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, आसन्नताको आधारमा मञ्चीय, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय र आबद्धताको आधारमा बद्ध पात्रका रूपमा रहेको छ ।

यीबाहेक नानीकी आमा उपन्यासमा अन्य सहायक पात्रहरूमा जेलकी बुढीआमा, सार्कीबहादुर, हर्कबहादुरकी स्वास्नी, कान्छी बहारी, डाक्टर जस्ता क्रान्तिकारी पात्र र अमरबाजे जस्ता शोषकीय चरित्रका पात्र पनि देखापरेका छन् भने दर्शन, आशा, विश्वास, चिहान, तरङ्ग, वेग, अवसरजस्ता अमूर्त पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ । जेलकी बुढीआमा जसलाई शोषकहरूले जेलको चिसो छिडीमा कैद गरेर अन्तिममा जेलमै हत्या गरेको पाइन्छ

। उनले नम्रतालाई छोरीको रूपमा मातृत्वको ममता र न्यायप्राप्तिको लागि क्रान्तिको प्रेरणादायी शिक्षा प्रदान गरेकी छिन् । उनले आफ्नो सत्यताको पक्षमा रहेर शासकको विरुद्धमा शिर ठाडो परी मृत्यू वरण गरेकी छिन् । सार्कीबहादुरलाई यस उपन्यासमा स्मृति पात्रका रूपमा देखाइएको छ । शोषक, सामन्तको विरोध गरेवापत डकैती काण्डमा फसाएर जेल हालिएको सार्कीबहादुरलाई त्यही हत्या गरिएको छ । हर्कबहादुरकी स्वास्नी चौतारीयको उपनामले परिचय बनाएकी युवती हो । जसले यौनधन्दा र गलत कार्यमा सामेल भई सक्रिय बनेकीर आफ्नो दैनिकी व्यवहारमा कुनैपनि परिवर्तन नदेखाएकीसाथै यौनधन्दा जस्ता गलत प्रवृत्तिलाई नसुधारेको कारण हर्कबहादुरदेखि विछोडिएकी छे । जीवनको उत्तरार्धमा भने आफ्नो यौवन भर्दै गएपछि गलत कार्य त्यागी सत्मार्गलाई बुझेर न्याय प्राप्तिको लागि युद्धमा संलग्न रहेको सङ्केत यस उपन्यासमा गरिएको छ । कान्छी बुहारी हर्कबहादुरकी बहिनी तथा अमरबाजेकी कान्छा छोराकी स्वास्नीका रूपमा देखा परेकी छिन् । उनको दुईवर्षकै उमेरमा बाबुआमा बितेका हुन्छन् । दाइले बडो दुःखका साथ पालेका उनलाई भाउजुसित खटपट भएर कुरा नमिलेपछि दाजुका साथी अर्थात् अमरबाजेका कान्छा छोरासँग विवाह बन्धनमा बाँधिएकी थिइन् । अमरबाजेले गरिबकी छोरी दाइजो नल्याएकी भन्दैउनलाई साह्रै हेला गरेकाहुन्छन् । गोठालो बसेका प्रकाशको कुराले अत्यन्तै प्रभावित भएर अमरबाजेसँग कडा प्रतिवाद गर्दै विद्रोह गरेर घरबाट निस्किएकीर न्यायिक कार्यमा सामेल भएकी छिन् । उनी पनि महासमरमा नानीकी आमाको प्रतिरूप बनेर लड्दै गएकी छिन् । डाक्टर नम्रता प्रसुति हुँदा सहयोग गरेका कारणशोभारामको तारो बनेका छन् । नम्रतालाई चिहान घरमा नबस्न आग्रह गर्दै प्रसुति हुँदा प्रकाशले रगत दिएको रहस्य खोलेका अनुकूल पात्रका रूपमा परिचित छन् । अमरबाजे जो शोषक प्रवृत्तिका छन् । अरुलाई ऋण दिएर ब्याज असुल्न अरुलाई लडाएर फाइदा लिन बानी परेका चरित्रहीन खलपात्रका रूपमा परिचित छन् । कान्छी बुहारी र गोठालेलाई अत्यन्तै पीडा दिएर श्रमशोषणमा राखेका छन् । आफ्ना गलत कार्यशैलीका कारण गोठालो चमारे तथा कान्छी बुहारीको गतिलो चङ्कन पनि चाखेका उनी प्रतिकूल पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

त्यस्तै अमूर्त रूपमा नामाकरण भएको पात्र वेगले नारामा क्रान्तिकारिता र व्यवहारमा दुस्साहसवादी चरित्र देखाएको छ । तीन हात उफ्रेर पुनः ओरालो लाग्ने वेगको चरित्रले वर्तमान कम्युनिष्ट आन्दोलनमा देखापरेका केही राजनीतिक चरित्रसँग तादात्म्यता राखेको पाइन्छ, भने कम्युनिष्ट आन्दोलनमा वर्गसङ्घर्ष, निरन्तर क्रान्ति, सच्चाइ त्यागी बाहिरीने

भगुवाहरूको चरित्रलाई अङ्गालेर प्रतिनिधित्व गरेको छ । अवसरको जताको बाटो हिँड्दा क्षणिक फाइदा हुन्छ, त्यस्तै लहसिने र बहकिने प्रवृत्तिले वर्तमान कम्युनिस्ट आन्दोलनमा देखापरेको एउटा राजनीतिक धारको चरित्र उद्घाटन गरेको छ । दर्शन जसले न्यायिक युद्धमा लड्न सिकाएको छ । यसले आशा र विश्वासको साथ पाएको हुन्छ । दर्शनले वर्तमान कम्युनिस्ट आन्दोलनको सही र सक्षम राजनीतिक लाइनको प्रतिनिधित्व गरेको छ । इतिहासले मानवको सङ्घर्षपूर्ण विगतको भ्रमको दिएको छ भने चिहानले इतिहासका नराम्रा पक्ष र यथास्थितिको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ ।

यसरी नानीकी आमा उपन्यासमा मूर्त तथा अमूर्त गरी धेरै पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आवद्धता जस्ता आधार अनुरूप वर्गीकरण गर्दा आख्यानात्मक कृतिका पात्र र पात्राहरूको स्पष्ट पहिचान हुने देखिन्छ ।

३.३.४ परिवेश

नानीकी आमा विचारप्रधान-उपन्यास भएकाले स्पष्ट वा किटान गरेर कुनैपनि स्थानको नामाङ्कित चित्रण त गरिएको छैन । तर यहाँ पात्रहरूले भोगेका क्रियाकलापमा प्रकाश जन्मिएको गाउँ, प्रकाश पढ्न गएको सहर, अमरबाजेको शोषणमा पिल्सिएको गाउँ, विकृति विसङ्गतिले ढुबेको हर्कबहादुरको गाउँ, घाँस, दाउरा ढिकी जाँतो गर्ने गाउँ, सहरका गल्ली बगैँचा, भीर, पहरा, घनघोर जङ्गल, गाइवस्तुको गोठ तथा गरिब निमुखा जनता जो अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरुद्धमा उत्रदा शासकहरूले अपहरण गरी कैद गरी राखिएको वा हत्या गरिएको जेल आदिको चित्रणमा नेपालकै सामाजिक संरचना तथा भूबनोटको अनुमानित मेल खाएको पाइन्छ । यस उपन्यासले लिएको समयवधिको निश्चित रूपमा यकिन गर्न सके तापनि भूमिगत राजनीतिक गतिविधिमा रहेको अवस्थाले पञ्चायतीकाल र सेता वा राता फेटा बाँधेका सशस्त्र समूह गाउँ प्रवेश गरी नम्रतालाई आतङ्ककारी भन्दै उसको अपहरण गरी अवस्था अज्ञात बनाएको जस्ता घटनाक्रमस्थितिले सशस्त्र द्वन्द्वको समयावधिलाई पुष्टि गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा अत्यान्तै सङ्कटमय दुःखद परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । निर्दोष सार्कीबहादुरलाई षड्यन्त्रपूर्वक जेल हालेर मृत्युदण्ड दिइएको छ । १४ वर्षमा प्रवेश गरेकी बालपनकी नम्रतालाई बलत्कार गरिएको छ । त्यसैगरी शासकहरूको फन्दामा फसी जेल हालिएको बुढीआमालाई जेलमै हत्या गरिएको छ । सरल जीवनशैली अङ्गालेको हर्कबहादुर मारिएको छ भने वर्गीय सङ्घर्षमा क्रान्तिपथ

रोजेको प्रकाश पनि मारिएको छ । अज्ञात समूहबाट नम्रताको अपहरण गरी अज्ञात पारिएको जस्ता परिस्थितिको चित्रण मार्मिक ढङ्गले यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । घाँसदाउरा, मेलापात तथा गोठधन्दा गर्ने जस्ता ग्रामीण चलन र घरभाडा दिएर गुजरा गर्ने सहरीया पद्धतिको छोटो चित्रण गरिएको छ । हर्कबहादुरको जाँडरक्सी खाने र खुल्लमखुल्ला यौन धन्दा सञ्चालन गर्ने कार्यमाक्रियाशील जस्ता प्रस्तुतीमा पतनोन्मुख सामाजिक संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ । शोभारामले नम्रतालाई चरित्रहीन वेश्या भनी शारीरिक तथा मानसिक यातना दिनुले नारीलाई पुरुषको दासी ठान्ने र शोषण गर्ने अमरबाजेले कान्छी बुहारीमाथि गरिबी भनी हेला गरी श्रमशोषण गर्ने प्रवृत्तिले सामन्ती प्रथाको चित्रण गरिएको पाइन्छ । नम्रता र प्रकाशबीचको वर्गीय प्रेम, प्रगतिशील विवाह, ऊर्जाशील दाम्पत्य जीवनको प्रस्तुतीमा क्रान्तिकारी मूल्यमान्यताको परिवेश झल्किएको पाइन्छ । प्रकाश राजनीतिक विचारधाराबाट प्रभावित भई हर्कबहादुरको सहादतपछि प्रकाशको निराश मनस्थितिमावैवाहिक जीवनमा प्रकाशले व्यक्त गरेका निम्न वर्गीय पूँजीवादी मान्यता र चिन्तनमा आन्तरिक परिवेश प्रस्तुत भएको पाइन्छ । नम्रताले बोकेको क्रान्तिकारी विचार र लक्ष्यप्रतिको समर्पण, सार्कीबहादुर, हर्कबहादुर, जेलकी बुढीआमा र प्रकाशले क्रान्तिको उच्चाइमा प्राप्त गरेको उच्च बलिदानको प्रस्तुतीले क्रान्तिकारी वैचारिक परिवेशको सृजना गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा स्थानगत र कालक्रमिक प्रस्तुतीको चित्रणमा केही कमी रहे तापनि परिस्थितिको भने उपयुक्त ढङ्गले चित्रण गरिएको छ ।

३.३.५ उद्देश्य

यो उपन्यास मार्क्सवादी विचारधारामा आधारित रहेको छ । यसले वर्गीय विभेदको अन्त्य गर्न शासकहरूको विरुद्धमा शोषित वा पीडितहरूले गरेको बलिदानी सङ्घर्ष र पुराना संस्कारगत प्रवृत्तिलाई निर्मुल पार्न नयाँ मूल्यमान्यताको सृजनामा जोड दिनु यस उपन्यासको लक्ष्य रहेको छ । क्रान्तिकारी विचार तथा लक्ष्यप्रति समर्पित भएर नयाँ मूल्यमान्यताको खोजीमा न्यायिक व्यवस्थाको स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्य बोकेको पाइन्छ । यसमा पात्रहरूको भूमिकालाई सान्दर्भिक रूपमा हेर्दा एकातिर पुराना रुढिवादी संस्कार तथा गलत प्रवृत्तिले थिल्थिलो बनेको समाजमा प्रेमविवाह, दाइजो जस्ता नैतिकताको त्याग गरिएको छ भने क्रान्तिकारी सिद्धान्त बोकेर लक्ष्यप्रति समर्पित भई सच्चाइको मार्गमा तल्लिन भएर नयाँ क्रान्तिकारी धरातलमा स्थापित गरिएको पाइन्छ । यस

उपन्यासमा भएका गलत विचारको खण्डन गरी सही विचारको मार्गमा आउन आग्रह गरिएको छ । समाज वर्गीय रूपमा विभाजित भएकोले बहुसङ्ख्याकरूपमा रहेका श्रमिक वर्गमाथि अल्पसङ्ख्यक पूँजीपति सामन्ती शोषकले अन्याय र अत्याचारी शासन गरिरहेको पाइन्छ । श्रमिकहरूलाई दबाएर उनीहरूको रगतपसिनाले स्नान गरी जीवन टल्काउने रबिलासिताको स्वर्गीय जीवनमा रमाइरहेका छन् । श्रम गर्ने श्रमिकहरू भने दिनप्रतिदिन गाँस वाँसको अभावमा छटपटिएका छन् भने मूल्याहीन रूपमा आफ्नो रगतपसिना शासकहरूले चुसीरहेका छन् । यस्तो परिस्थितिमा असत्यवादी तथा सत्यवादीबीचहुने विभेदको खाडल सम्झाउन यहाँ वर्गसङ्घर्ष हुने र अन्याय, अत्याचार, शोषण उत्पीडनको तथा असत्यवादीहरूको अन्त्य हुने वैचारिक भाव यस उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“यहाँ मानव जातिको न्याय र समानताको लागि लडाईं लड्ने सत्यवादीहरू र मानवजातिको रगतले स्नान गर्ने असत्यवादीहरूबीचमा लडाईं हुन्छ । सत्यवादीहरूको सत्यको धरोहरले यो रणभूमिलाई विजयमा परिणत गर्दछ र असत्यवादीहरूलाई रगतको आहालमा डुबाएर नाश गरिदिन्छ ।” (पृ. : ६८)

मानवमुक्तिको लागि जीवनको त्याग र बलिदानीसमर्पण गर्न हिचकिचाउनेहरू पलायन भएका हुन्छन् र सम्झौताको धाक गर्छन् । क्रान्तिलाई उडन्ते रूपमा सोच्न र आवेगलाई नियन्त्रण गर्न नसकी निर्णयमा जानेहरू पनि अन्त्यमा पलायन हुन पुग्छन् र क्रान्तिलाई अलपत्र पार्छन् । क्रान्ति कही कसैको आवेग र सम्झौताबाट पूर्ण हुन सक्दैन यो चुनौतीपूर्ण बाटो भएर सम्पन्नहुन्छ । क्रान्तिको बाटो सफल बनाउन आशा र विश्वासका साथ ठूलो त्याग, समर्पण र धैर्यता चाहिन्छ । क्रान्ति प्राप्तिको लागि वर्गीयसङ्घर्षमासामेल हुनुपर्छ भने हजारौं क्रान्तिकारी योद्धाहरूले रगत बगाएको हुनुपर्छ । त्यही रगतको भेलमासामन्ति शासकहरू र तिनका सारा अवयवहरू बगाइनुपर्दछ, । त्यसको लागि ऐतिहासिक क्रान्तिकारी विचार र लक्ष्यप्रतिको समर्पण चाहिन्छ भन्ने मार्क्सवादी विचार यस उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ:-

“क्रान्तिको बाटो चुनौतीपूर्ण छ । चुनौतीपूर्ण बाटोमा मानव समूदायलाई ल्याउन हामीले चुनौतीपूर्ण यात्रा गर्नुपर्छ हामीले हाम्रो सर्वस्व गुमाउनुपर्छ र क्रान्तिका लागि काम गर्नुपर्छ । सर्वस्व गुमाउने डरले क्रान्तिको बाटोमा आएका

मान्छेहरू पनि भाग्ने गर्दछन् । धेरै मान्छेहरू के सोच्दछन् भने शोषणको जालो क्रान्तिको कुरा गरेर फ्याकिन सक्छ । तर शोषणका जराहरू उखेलेर फाल्न रगत पोख्नुपर्छ भन्ने कुराबाट डराउँछन् । जसले गर्दा न्यायको बाटो तिनीहरूका लागि एउटा अथाह उकालो सावित हुन्छ । शोषणको शासनलाई तिनीहरू एउटा धुवसत्य कुरा भएको मान्न पुग्दछन् । यो यथास्थितिमा रहने अयुक्तिसङ्गत प्रवृत्ति हो जसलाई क्रान्तिका ऐतिहासिक सङ्घर्षहरूले परास्त गर्नुपर्छ ।”(पुरी, पृ. : १३०)

यस नानीकी आमा उपन्यासमा परम्परागत रूपमा चल्दै आएका गलत धारणा तथा कुप्रवृत्तिलाईघोर रूपमा विरोध गरिएको छ भने नयाँ मूल्यमान्यता स्थापना गर्नसङ्घर्षरत प्रयास गरिएको छ । वासनात्मक प्रेमलाई सिधै तिरस्कार गरिएको छ भने वर्गीय प्रेमको महत्त्वदिईएको छ । नारीलाई दासी र यौनसाधनका रूपमा हेर्ने परम्परागत गलत धारणा तथा कुसंस्कारको खारेजी गरिएको छ भने दिर्घकालीन र उद्देश्यमूलक दाम्पत्य जीवनको सार्थकता खोजीएको छ । सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्परामा कुनै आफन्तजनको मृत्यु हुँदा वा गुमाउनु पर्दा शोकविह्वल हुने यथार्थता छ भने मानवमुक्तिको सङ्घर्षमा आफन्त गुमाउँदा गौरवको बोध गरिएको छ । सङ्घर्षको मैदानमा मृत्यु प्राप्त गर्ने आफन्तप्रति उच्च सम्मान र श्रद्धाभाव प्रकट गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासमा वर्गयुद्धका क्रममा प्रकाशलेवीरगति प्राप्त गरेपछि नम्रताले बोध गरेको उच्च सम्मानात्मक गौरवताको भाव यसरी व्यक्त गरिएको छ:-

“जीवनसाथी यस्तै होस् जसको अभावको अनुभूति कहिल्यै पनि गरिँदैन बरु भन्भन् ऊप्रतिको प्रेमले तृष्णा जगाइरहन्छ । गौरवशाली छौ प्रकाश तिमी, म अध्याँरा रातहरूमा कहिल्यै पनि दुखित हुने छैन र एक्लो महसुस गर्ने छैन । सधैं तिमी मेरो साथमा रहिरहने छौ, म तिम्रा सपनाहरूलाई सदा-सदा जागृत बनाइरहनेछु ।”(पृ. : २२७)

मानवमुक्तिको महासमरमा सहिद बनेर महान मृत्यु प्राप्त गर्ने सुन्दर इच्छा, उच्च वैचारिक बोधले मात्रै सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासले उठाएको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको उच्च प्रकारको वैचारिक

सन्देश नै यसको सबल र सशक्त पाटो हो ।^{४४} परम्परादेखि थिति बसाल्दै आएका गलत मूल्य, मान्यता तथा भुटो संस्कृतिलाई धुजाधुजा पारेर अलग गरिनुपर्दछ र नवीन मूल्यमान्यताको स्थापना गर्न न्यायिक युद्धबाट मात्रै सम्भव भएकाले त्यसलाई प्राप्त गर्नको लागि निरन्तर प्रयास गरिरहनु पर्छ भन्ने उद्देश्य यस नानीकी आमा उपन्यासले लिएको पाइन्छ ।

३.३.६ दृष्टिबिन्दु

नानीकी आमा उपन्यासमा नम्रता, प्रकाशजस्ता पात्रको माध्यमबाट लेखकीय विचार व्यक्त गरिएको छ । औपन्यासिक आख्यान नम्रता, प्रकाशको जीवनवृत्तमा आधारित रहेर गलत संस्कार तथा प्रवृत्तिको विरुद्धमा वैचारिक भाव रहेको छ भने उपन्यासमा रहेको वैचारिक चिन्तन यी पात्रले व्यक्त गरेका छन् । यसमा क्रान्तिकारी विचार, वर्गसङ्घर्षप्रति समर्पण भाव र नयाँ मूल्यमान्यता स्थापना गर्ने सन्दर्भका चिन्तन नम्रता, प्रकाश, जेलकी बुढीआमा, दर्शन जस्ता पात्रले व्यक्त गरेका छन् । पढाइलाई सृजनात्मकता र उपयोगितामा जोडेर प्रकाश र नम्रतामार्फत लेखकीय विचार यसरी व्यक्त गरिएको छ:-

प्रकाश : “विश्वविद्यालय त त्यो पो हो, जहाँ जीवनका कुराहरू सिकाइन्छ । म त्यो विश्वविद्यालयमा गएँ, अनि धेरै कुरा सिकेर आएँ अर्थात् तपाँइलाई थाहा छ भाउजु, मैले किसानहरूबाट थुप्रै काम सिकेको छु ।” (पृ. : १३)

नम्रता : “विश्वविद्यालय त त्यही हो, जहाँ मान्छेको रगत पसिनाले नयाँ युगको लागि बाटो खनिरहेको हुन्छ .....” (पृ. : १३)

यसरी यस उपन्यासमा लेखक बाहिर बसी प्रकाश, नम्रता जस्ता प्रमुख पात्र तथा अन्य पात्रका माध्यमबाट औपन्यासिक विचार व्यक्त गरिएको तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.३.७ भाषाशैली

४४एम.पी. खरेल, नानीकी आमाले समेटेको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको विषयवस्तु,हाँक (वर्ष २३, अङ्क ४४, २०६३), पृ. ४ ।

नानीकी आमा उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा तद्भव तथा केही तत्सम् शब्दको सरल प्रस्तुतीमा कतै बिम्बात्मक र कतै प्रतीकात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यो उपन्यासको कथावस्तु गाउँदेखि सहरसम्म भएकोले गाउँ तथा सहरको परिवेशमा घटेका घटनाक्रमलाई सरल शैली, वैचारिक भाव तथा यथोचित बिम्ब प्रतीकको प्रयोगले उपन्यासलाई काव्यात्मक उचाई प्रदान गरेको छ । यस उपन्यासमा सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, विज्ञान तथा समसामयिक स्रोतका बिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न प्रतीकहरूको संयोजनले क्रान्ति बिम्बलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ:-

“कुनैवेला हामीले सडकको फोहोर बढार्न भनी कूचो समाएका थियौ । रोगका भाइरसहरूसँग लडेका थियौ, हाम्रा प्रेमपूर्ण आत्मालाई साटेर । हो हामी उभिएका थियौ खुकुरीको धारमा जीवन जीउनलाई । हो हामी हिँडेका थियौ अग्निकुण्डमा टेक्दै ।” (पृ. : ४७)

यहाँ प्रस्तुत गरिएका सडकको फोहोरले अन्याय, अत्याचार, विकृति, विसङ्गतिको कुचोले हातियारको, रोगले समस्याको, भाइरसले शोषक सामन्त तथा उसद्वारा निर्देशित सुरक्षा दस्तावेजको, प्रेमपूर्ण आत्मालाई साटुनुले गौरवमय बलिदानी दिनुको, खुकुरीको धारमा जीउनुले क्रान्तिमार्गमा हिँड्नुको, अग्निकुण्डमा टेक्दै हिँड्नुले सङ्घर्षको आँधीवेहेरीमा अगाडि बढ्नुको प्रतीकात्मक अर्थ प्रकट गरेका छन् । यसरी प्रतीकात्मक अर्थ प्रस्तुत हुनेगरी क्रान्तिबिम्बको रूपमा उच्च कलात्मकता भल्किएको छ ।

यस उपन्यासमा टुकुटुकु, कुटुककुटुक जस्ता अनुकरणात्मक शब्द, लाटोले केरा हेरेभै, पिठो र खरानी मिसिएको जस्तो, रक्तयुद्धको धुँवाजस्तै आदि शब्दहरूमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । यसरी अनुकरणात्मक शब्द तथा अलङ्कार शब्द संयोजन भएका वाक्यहरूले गहिरो अर्थ र भावुकता प्रदान गरेको पाइन्छ । गम्भीर अर्थ प्रदान गर्ने वाक्य र भाषिक विचलनयुक्त वाक्य यसरी निम्नानुसार तल प्रस्तुत गरिएको छ:-

“भूप्राहरूमा आगो बलेको छैन तर त्यहाँका जीवनहरूको अन्तर्हृदयमा विद्रोहको आगो त अवश्य पनि बलेको छ ।” (पृ. : १३४)

“जुनदिन अत्याचारीहरूको गर्भबाट स्वतन्त्रताको बालक पैदा होला, त्यसैदिन अत्याचारीहरू रगतको खोलामा बगाइनेछन् र शान्तिको सृजना हुनेछ ।” (पृ. : १)

“आमा एउटा युद्ध हो, आमा एउटा शान्ति हो ।आमा एउटा न्याय हो ।”(पृ. : १९)

कलाकारिता मिसिएको वाक्यमा केही भाषिक कठिनता यस उपन्यासमा पाइएका छन् । यस उपन्यासको धेरै ठाउँमा भाषागत अशुद्धता रहेको पाइन्छ भने व्याक्यहरूमा व्याकरणगत त्रुटि पनि भेटिन्छ । केही अमिल्दा र नसुहाउने शब्दको मेल भएका शब्दसमूह यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै:-

कर्तव्यका प्रति, (पृ. : २३)केही छीन, (पृ. : २) उनका तर्फ(पृ. : २२) र सशस्त्रधारी(पृ. : २२८) आदि ।

भाषिक प्रस्तुतीमा केही कठिन समस्याभए तापनि यस उपन्यासमा वैचारिक र भावनाको प्रस्तुती भने धेरै उच्च भावमागरिएको छ । प्रस्तुतीगत सबलतामा उपन्यासकारको कवि क्षमता पनि प्रदर्शन भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा अभिधा हुँदै लक्षणासम्मको अर्थ भेट्न सकिने वाक्यांशहरू प्रयोग गरिएको छ ।

“समयको प्रवाहमा उनको जवानी चुलीमा पुग्यो र चौतारीमा पनि परिणत भयो ।” (पृ.:३५)

यहाँ समयको गतिमा जवानी चुलीमा पुगनुले यौवनले परिपक्ता/पूर्णता पाएको अर्थ र चौतारीमा परिणत हुनुले सबैको साझा शिलत र थकाइ मेटाउने ठाउँ भन्ने अर्थ प्रकट गर्नुले लक्ष्यार्थमा पुगेर वाक्यांशको अर्थ प्रष्ट भएको पाइन्छ । यसरी जवानीको सन्दर्भ चौतारीसँग तौलिदा कही कसैको डरत्रास तथा रोकटोकबिना नै चाहेका जतिलाई यौन आनन्द दिने मान्छे अर्थात् वेश्या भन्ने अर्थ प्रस्तुत भएको छ ।

३.३.७ निष्कर्ष

यस उपन्यासमा न्याय, मुक्ति र समताको सृजना गर्न न्यायिक वर्गयुद्धमा समर्पित भई पथप्रदर्शन गर्ने तथा विचारपथका वंशजहरू सृजना गर्ने मातृत्व शक्तिलाई नानीकी आमा शीर्षक दिई लक्षणा अर्थमा प्रष्ट्याइएको छ । यसरी अभिधा र लक्षणा दुवै रूपमा अर्थ प्रकट हुनेगरी यस उपन्यासको शीर्षक नानीकी आमा चयन गरिएको पाइन्छ । घृणित प्रवृत्तिको त्यागका निमित्त कठिन सङ्घर्ष, मार्क्सवादी विचार, त्यसप्रतिको समर्पण र त्यसले निर्माण गर्ने नवीन मूल्यमान्यताको विषयवस्तु यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

३.४ 'सच्चाइको गीत' उपन्यासको विश्लेषण

सच्चाइको गीत रामप्रकाश पुरीको दोस्रो प्रकाशित उपन्यास हो । वि.सं. २०६३ सालमा सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान मिनभवन, काठमाडौँद्वारा प्रकाशित यो उपन्यास भूमिका र मन्तव्य लेखनसहित जम्मा ७६ पृष्ठमा आधारित रहेको छ । यो उपन्यास सिद्धान्तप्रति निष्ठा, परिवर्तनप्रतिको वफादारी, जिम्मेवारप्रति उत्तरदायी रही निर्दोष र निष्कलङ्क ढङ्गले आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गरिएको छ । (भूमिका, विष्णु वली) र लेखकीय मन्तव्य पनि समावेश गरिएको छ । यो उपन्यास एघार खण्डमा विभाजित रहेको छ भने प्रत्येक खण्डको छुट्टाछुट्टै शीर्षक पनि रहेको छ । अभिधाका रूपमा सच्चाइको गीत भन्नाले साँचो तथा यथार्थता प्रकट हुन्छ भने यस उपन्यासमा आफ्ना असन्तुष्टिहरूलाई निर्दोष, परिवर्तन र जिम्मेवारीप्रति वफादारी रहने वैचारिक भावनाले चिल्याउने तथा भविष्यलाई सुन्दर बनाउने दस्तावेज नै लक्षणा अर्थमा प्रष्ट्याइएको छ । यसरी अभिधा र लक्षणा दुवै रूपमा अर्थ प्रकट हुनेगरी यस उपन्यासको शीर्षक पनि सच्चाइको गीत चयन गरिएको पाइन्छ । मार्क्सवादी विचार, भविष्यका द्रष्टाहरूलाई समर्पण र त्यसले निर्माण गर्ने परिवर्तन तथा सुन्दर भविष्यप्रतिको विषयवस्तु यस उपन्यासमा समावेश गरिएको छ ।

उपन्यासकार पुरीको यो कृति दार्शनिक चिन्तनको अन्तरहृदयबाट अभिव्यक्त भएको प्राप्ति हो । यो कृतिको वास्तविक सन्देशलाई सतहमा ल्याउनका लागि सामान्य प्रकारको बौद्धिकताले पुग्दैन । विशेष दार्शनिक समझदारी र अध्ययनको आधारमा यो उपन्यासको चिरफार गर्न सकेमा मात्र अनुसन्धानको सार्थकता र औचित्यता सिद्ध हुन सक्दछ । यो उपन्यास विपरित दार्शनिक मान्यताहरूबीचमा भएको व्यवहारको प्रस्तुती हो । मानवजाति जुनसुकै दर्शनबाट प्रभावित भए पनि अन्ततः यी दुइटै दर्शनहरूमध्ये कुनै एउटाबाट नै

प्रभावित हुनु पर्दछ । ती महत्त्वपूर्ण र शक्तिशाली दर्शन हुन् : (१) आदर्शवाद (२) द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद ।

कुनैपनि राजनीति र समाज दर्शनहरूबाट प्रभावित भएका हुन्छन् । थोरबहुत् सबै दर्शनहरूको त्यहाँ असर परेको हुन्छ । तर जेहोस् सबै दर्शनले माथि उल्लेख भएका दुई दार्शनिक मान्यताहरूमा नै आफूलाई समाहित गर्नुपर्दछ । माथि उल्लेख गरिएका महान् तर विपरित दर्शन र यिनमा समाहित हुने अन्य दार्शनिक प्रयास वा प्राप्तिहरूको जगमा मानवजातिको व्यवहारलाई पुष्टि गर्ने गरी सच्चाइको गीत उपन्यासले विषयवस्तुलाई उत्खनन् गरेको छ । समाजमा द्वन्द्व, सङ्घर्ष, युद्ध वा शान्ति जे हुन्छन् ती सबै मानवजातिमा रहेका दृष्टिकोण र त्यसका आधारमा निर्माण भएका सामाजिक मूल्यमान्यताहरूले सृजना गरेका कुराहरू हुन् । मानवजातिको समृद्धि, सुख र शान्तिको परिकल्पना सबै दर्शनको ध्येय रहेको भए तापनि तिनीहरूबाट प्राप्त हुने परिणामद्वारा मात्र त्यो कुरा सिद्ध हुने भएकोले आफ्नो पक्षको दर्शनको लागि मानवजातिको बीचमा विभाजन हुन्छ । यसरी आ-आफ्नो वर्ग र दृष्टिकोणको निर्माण गरेर राजनीतिक व्यवस्थाको लागि सङ्घर्ष चलाएको हुन्छ ।

समाजमा द्वन्द्व हुनाका लागि मानव-मानव बीचमा हुन जाने असमानता, अतिक्रमण, अन्याय, अत्याचार, विभेद आदि मुख्य रूपले जिम्मेवार रहेका हुन्छन् । जीवन र जगतलाई बुझ्ने र त्यसलाई आत्मसात् गर्ने पात्रहरूले सामाजिक न्याय र मानवजातिको समानताको विषयलाई केन्द्रविन्दुमा राख्न सकेनन् भने समाजमा द्वन्द्व हुनु स्वभाविक छ । प्रस्तुत कृतिमा दर्शन, दृष्टिकोण र विचारको उपस्थिति र तिनीहरूको बीचको द्वन्द्वलाई सशक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कोतिर राजनीतिक मान्यताका आधारमा भएको सङ्घर्ष र आत्मसङ्घर्षलाई पनि शक्तिशाली शब्दलयमा व्यक्त गरिएको छ । सच्चाइको गीत उपन्यासका वाक्यहरू अधिकांश दार्शनिक शब्दहरूबाट निर्माण भएकोले यसको विश्लेषण गर्नका लागि पनि दार्शनिक समझदारिता र सुझबुझबाट मात्र सम्भव हुन्छ ।

३.४.१ कथानक

आमुखमा १० पेज र मुख्य भागमा ६९ पेज रहेको प्रस्तुत उपन्यासको लेखनशैली शीर्षकवद्ध भएर प्रस्तुत भएकोले विषयवस्तुलाई बुझ्नका लागि सुगमता प्राप्त भएको छ ।

आमुखमा कृतिका लागि विष्णु वलीको भूमिका र लेखकको लेखकीय रहेको प्रस्तुत कृति भविष्य द्रष्टाहरूमा समर्पित गरिएको छ । मुख्य भाग एघार शीर्षकमा व्यवस्था गरिएको छ । ती शीर्षकहरूमा क्रमशः भव्य उद्घाटन, आफन्तहरूबाट विद्रोह, हिड्दा हुड्गे वगरमा, भविष्यले दिएको फैसला, विभत्स जीन्दगीसितको भेटमा, दोबाटोमा आइपुग्दा, सच्चाइको मूल मार्गमा प्रस्थान गर्दा, अग्नि परीक्षामा, राजनैतिक गोरेटोमा, जीवनको उत्सर्ग र सच्चाइको विजय रहेका छन् । यसरी एघार शीर्षकमा विभाजित प्रस्तुत कृतिको विश्लेषण पनि ती शीर्षकहरूको भावानुसार गर्दा बढी मनासिव र न्यायोचित हुने भएकोले सोही अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

भव्य उद्घाटनमा विषयवस्तुको उजागर गरिएको छ । यसको आयाम १४ पेजसम्म विस्तारित भएको छ । प्रारम्भ यसरी हुन्छ:-

“आशा र विश्वासको शिविरबाट जुरमुराएका लाखौं मानिसहरू अनन्त यात्राको प्रवाहमा लाखौं कोष टाढा जाँदैछन् । उनीहरूको अनन्त यात्रामा सूर्यलाई समात्ने घोषणा गरिएकोछ । उनीहरूका पाइलाहरू हलुका छन् र यात्रा गौरवपूर्ण छ । यिनै मानिसहरूका माझमा दीप र सन्ध्याको उपस्थिति छ ।” (पृ : १)

उपन्यासमा उल्लेख भएको यो सारगर्भित भनाइलाई औचित्यपूर्ण बनाउँदै उपन्यासमा दीप र सन्ध्याले विचरण गर्दछन् । लाखौं करोडौं मानिसहरूको भविष्यको खोजीको उद्देश्यलाई पहिलो शीर्षकको प्रारम्भमा नै साक्षात्कार गराएर उपन्यासकारले उठाउन खोजेको विषयवस्तुबारे पूर्व जानकारी प्राप्त हुन्छ । उपन्यासले कुन धारामा आफूलाई अनुप्राणित गर्दै छ भन्ने कुराको पनि स्पष्ट हुन्छ । दीप को थियो ? त्यो कुरा पछिल्ला शीर्षकहरूमा गएर मात्र खुल्न आउँछ । त्यही दीप जिम्मेवारी, दायित्व र कर्तव्य बोधले राजनीतिक मार्गमा अग्रसर भएको छ । त्यसरी राजनीतिक भोगाइमा हेलिदै जाने क्रममा ऊ एकदिन मानववस्तीमा रहेका असंख्य भुप्राहरूमध्ये एउटा भुप्रोको दैलौमा आइपुग्दछ । त्यहीँ उसको सन्ध्यासँग भेट हुन्छ र सन्ध्याले आफ्नो सम्पूर्ण वृत्तान्त दीपलाई बताउँछे । सन्ध्याको सम्पूर्ण प्रस्तुती दार्शनिक प्रकारको छ । उसको प्रस्तुती कुरा गरिएको शैलीमा होइन, विचार प्रस्तुत भइरहेको प्रवचन जस्तो छ । बीच-बीचमा दीपले पनि प्रवचन शैलीमै सन्ध्याको विचारको खण्डन गर्दछ । त्यसरी प्रवचनात्मक रूपमा दुई बीचको वार्तालापले जीवन र जगतको स्थिति, असमानता र विसङ्गतिपूर्ण परिस्थिति, न्यायपूर्ण बनाउनका लागि

गरिने प्रयासहरूबारे स्पष्ट गर्दछ । जस्तो कि एउटा लामो प्रवचनपछि अन्ततिर सन्ध्या भन्छे:-

“जीवनमा सुनौला सपनाहरू साँचेका जीवनहरू असफल हुँदै भोलि जीवन हुने छैन भन्ने कुरा मानसपटलमा चर्काउँदै वर्तमानको गोरेटोमा विश्राम गरिरहेछन् र नशाका बोतलहरू उठाउँदै आत्मसमर्पण गरिरहेछन् । जबसम्म बीभत्स जिन्दगीहरू यही चालमा रहिरहन्छन्, तिनीहरू सिंहासनमा आसन जमाइरहेको सानो हिस्साद्वारा भन्-भन् विभत्स पारिने छन्” (पृ. : ४)

मानवताको कसीमा जीवनको औचित्यलाई पुष्टि गर्ने सन्दर्भमा दुई पात्रहरूबीचमा भएको वहसको श्रृङ्खलामा पहिलो शीर्षकको आयाम फैलिएको छ । उपन्यासमा लेखिएको छ:-

“हो, जीवन बुझ्नका निम्ति दृढ आँटकासाथ जगतको एक क्षितिजबाट अर्को क्षितिजसम्मका लागि यात्रा गर्नेपर्छ, जीवनको किताब पढ्नु नै पर्छ” (पृ. : १३) ।

यसरी सार्थक वहस भएपछि नदीको तीरमा रहेको सानो वेश्याघरको आँगनबाट उठेर महान सामाजिक परिवर्तनको अभियानमा सामेल हुन आइपुग्छे सन्ध्या । सन्ध्याको जीवनलाई वैचारिक रूपले बदल्नु दीपको उद्देश्य रहेको छ । वास्तवमा यो शीर्षकमा सामेल भएको कुरा यी दुई पात्रहरूको विगतको अवस्थाको पुनर्ताजगी मात्र हो । को थिई सन्ध्या ? उसको परिचयका लागि यति धेरै कुरा सँगालिएर यस शीर्षकमा प्रस्तुत भएको छ । अहिले त दीपलाई सन्ध्याले स्वागत गरिरहेको र उनीहरूले सम्पूर्ण मानवजातिको भविष्यलाई विश्वासपूर्वक हेरिरहेका छन् ।

करिब साढे चार पेजमा विस्तारित दोस्रो शीर्षक ‘आफन्तहरूबाट विद्रोह’मा दीप पात्रको उत्पादनको पृष्ठभूमिबारे कुरा गरिएको छ । वास्तवमा मानिस पहिले सामाजिक प्राणी हो र त्यसपछि मात्र अरु दायित्वको निर्वाह गर्नका लागि आकर्षित हुन्छ । सामाजिक जीवनमा उसित हुने व्यवहारका आधारमा नै उसको दृष्टिकोण, व्यवहार र आचारणको निर्माण हुँदै जान्छ । मान्छे शालिन्, सभ्य र शान्त हुन सक्छ तर त्यसका लागि उमाथि समाजले पूर्ण रूपले न्याय गरेको हुनुपर्छ । यदि समाजले यसो गर्न सकेन भने आफ्नो अस्तित्वको सङ्घर्षमा उसले जुनसुकै मार्ग पनि समाउन सक्छ । दीपको स्थिति समाजको

आमूल परिवर्तन गर्ने एउटा विश्वासको रूपमा खडा भएको छ । त्यस अनुसार उसले परिवार, समाज र आफ्नै आकांक्षाहरूसित पनि विद्रोह गर्न पुगेको छ । त्यसप्रकारको विद्रोह गरेर अगाडि बढ्ने बेलामा उसका विभिन्न पक्षहरूसित विवाद र वहसहरू हुन्छन् । ती पक्षहरूले उसको तेजोबध गर्न चाहेको भए तापनि तिनीहरू असफल भए । साँचो कुन हो र गलत कुन हो भन्ने विषयलाई लिएर दीप र उसको परिवारभित्रका अन्य सदस्यहरूबीचमा विवाद हुन्छ । शक्तिको प्रयोग गरेर उक्त विवादमा दीपलाई एक्लो बनाइन्छ र उसलाई घर छोड्न बाध्य पारिन्छ । विद्रोह सजिलो र मेलमिलापपूर्ण हुने कुरा पनि भएन, एक-अर्कालाई चुनौति दिदै र शक्ति हत्याउँदै वा गुमाउँदै विद्रोहको आयाम पूरा हुन्छ । दीपको विद्रोह आफन्तहरूसँग भएको थियो । ती आफन्तहरूमा उसका दाजुभाइ, आमाबुवा वा इष्टमित्रहरू नै थिए । विषयवस्तुबारे तर्कवितर्क भइसकेपछि पनि आरोप-प्रत्यारोप गर्दै एकले अर्कोलाई खुइलाउने काम यहाँ पनि हुन्छ । आरोप-प्रत्यारोपको बीचबाट नै विद्रोह गर्दै दीप अगाडि बढ्छ । ऊमाथि जस्तोसुकै व्यवहार भएको भए तापनि आत्मविश्वासका साथ उसले जीवनको क्रान्तिकारी यात्रा थालनी गरेको छ । बाहिर निस्कदै गर्दा ऊ भन्छ:-

“मेरो चूलोमा आगो निभेको छ, नतापून् कसैले पनि निभेको आगो, भुम्मिउन् बलिरहेको आगोमा । चलोस् हुरी उडाउन, आओस् आँधी मलाई निल्न....तर पनि म सूर्यको आगमनमा अविरल हिडिरहन्छु । अब यहाँ सबलाई शान्ति होस्”(पृ. : १९)

तेस्रो शीर्षक ‘हिड्दा हुड्गे बगरमा’ दीपले रोजेको सामाजिक परिवर्तनको अभियानको एउटा झलक हो । यो अभियान सजिलो र सहज थिएन । ऊ आफैँलाई पनि यसमा सामेल हुने कुरा सहज थिएन । किनभने आफन्तहरूसँग विद्रोह गरेर अगाडि बढ्ने बेलाको भन्दा चुनौतिको सामना गरेर अगाडि बढ्ने कुरा निकै नै चुनौतिपूर्ण हुन्छ । हुड्गे बगर एउटा कठिन यात्राको सामना गर्नुपर्ने अवस्था हो । यसमा अनेक चुनौतिहरूको सामना गर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । स्वयम् सङ्घर्षकर्ताको अन्तरमनमा पैदा हुने लोभ, इर्ष्या, महत्त्वकाङ्क्षी, भय, डर आदिले मानिसको जीवनमा अवरोध पैदा हुन्छ भन्ने यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो शीर्षक ‘भविष्यले दिएको फैसला’मा दीपको विद्रोहको यात्राको सफलता विस्तार गरिएको छ । कुनै प्राप्तिद्वारा हैन कि सङ्घर्ष गर्नका लागि योग्य भएर भविष्यको फैसलामा दीपको आत्मसङ्घर्षको उपलब्धिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो फैसला अनुसार दीप र उसका आफन्तहरूको उभिने धरातलमा ठूलो भिन्नता रहेको पाइन्छ । यही भिन्न धरातलका

कारण उसका आफन्तहरूले निजी स्वार्थको बाटो अबलम्बन गर्न पुगेका छन् भने दीपले बीभत्स जिन्दगीहरू बदल्ने अभियानमा आफूलाई समर्पित गर्न पुगेको छ । यो दृष्टिकोणको कारण पैदा हुने जीवनसंस्कारको एउटा गहन प्रस्तुती हो ।

पाँचौं शीर्षक 'बीभत्स जिन्दगीसितको भेटमा' जनतासितको भेटघाटको कुराकानी अगाडि आएको छ । जनता नै बीभत्स जिन्दगीका प्रतीक हुन् । उनीहरू अनेक प्रपञ्च र छलद्वारा उत्पीडित बनेका छन् । उनीहरूको मुक्तिको कुरा नै यस शीर्षकमा उठाइएको विषय हो । पहिलो शीर्षकमा व्यवस्थापन भएको संवाद शैलीको घटनाको आधार यही पाँचौं शीर्षकमा आएर खुलेको छ । वास्तवमा त्यो बीभत्स जिन्दगी सन्ध्या नै थिई, उसलाई परिवर्तन गरेको कुरा यस शीर्षक अन्तर्गत व्यक्त भएको छ ।

छैठौं शीर्षक 'दोबाटोमा आइपुग्दा' मा दार्शनिक विचारधाराहरूबीचको द्वन्द्वको स्थितिलाई स्पष्ट गरिएको छ । द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र आदर्शवाद बीचको सङ्घर्षको घानमा दीप पर्दछ । यही नै उसलाई जीवन र जगतलाई बुझ्ने र बुझाउने दुई दृष्टिकोणहरूले उसलाई द्विविधामा पार्दछन् । यो दोबाटोमा उसको परीक्षाको घडी भएको बताइएको छ ।

सातौं शीर्षक 'सच्चाइको मूल मार्गमा प्रस्थान गर्दा'मा दोबाटोको द्विविधाबाट मुक्त भएको र वैचारिक रूपले स्पष्ट भएको अवस्थालाई स्पष्ट गरिएको छ । यसमा जीवन र जगतबारे विमर्श गरिएको छ र छलफल चलाइएको छ । त्यसरी छलफल र वहस भइसकेपछि दीपले समातेको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विचारधाराको कित्तामा प्रवेश गराइएको कुरालाई नै सच्चाइको मार्गमा प्रस्थान गर्दा भनेर कथनी गरिएको छ । यहाँ पदार्थ र चेतना मध्ये पहिले कुन ? भन्ने दार्शनिक वहस गरिएको छ । यस उपन्यासको पात्रले पदार्थलाई पहिलो अस्तित्वको रूपमा स्वीकार गरेर सच्चाइको मार्गमा प्रस्थान गरेको छ । अर्थात् उसले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी बाटोबाट आफ्नो दृष्टिकोण निर्माण गर्ने कार्य गरेको छ ।

आठौं शीर्षक 'अग्नि परीक्षामा' उसले अबलम्बन गरेको दार्शनिक अवधारणामा टिक्नका लागि गरिएको सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । कतिपय अवस्थामा मानिसहरूले विज्ञानको बाटो वा क्रान्तिको बाटो अबलम्बन गरे तापनि केही कालखण्डमा नै उनीहरूको पतन हुने गरेको कुरा यस शीर्षकमा उजागर गरिएको छ । यहाँ जीवनबारे विचार गरिएको

छ र सच्चाइको सिपाही हुने कुराको औचित्यलाई सिद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ । सच्चाइको सिपाही हुने अधिकार सही विचार र सिद्धान्तमाथि आधारित भएर मात्र हुन्छ भन्ने कुरा यसमा प्रस्तुत भएकोछ ।

नवौं शीर्षक 'राजनैतिक गोरेटोमा' मानवजातिको न्याय र समानताको आधार तयार गर्न वा त्यसमा सफलता हाँसिल गर्नका लागि राजनीतिक भूमिकामा रहनु अनिवार्य नै छ । यो एउटा उच्च सामाजिक कार्य र सेवा पनि हो । तर अबका दिनहरूमा यो बढी भ्रष्ट र नैतिकताहीन हुँदै गइरहेकोले यसमा सोच्नु पर्ने अवस्था सृजना भएको छ । त्यसैले स्वच्छ छवि र मानवजातिको उत्कृष्ट आकाङ्क्षालाई पूरा गर्ने कर्मनिष्ठ राजनीतिकलाई नै समाएर उच्च भूमिका निर्वाह गर्न सकिन्छ भन्ने यस शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दशौं शीर्षक 'जीवनको उत्सर्ग'मा दीपले सच्चाइका लागि दिएको बलिदानी र त्यागको महान् गाथा छ । यहाँ सत्तासितको द्वन्द्व, विरोध र सङ्घर्षको विषयलाई मुखरित गराएर सच्चाइका निम्ति बलिदानको बाटो अनिवार्य भएको कुरालाई स्थापना गरिएको छ । त्यस अनुसार दृढ र निश्चयी भएर दीपले जीवनको उत्सर्ग गरेको छ र सच्चाइलाई स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत गरेको छ ।

एघारौं तथा अन्तिम शीर्षक 'सच्चाइको विजय'मा सच्चाइ कहिल्यै पनि मर्न नसक्ने, यो पुस्तौ पुस्तामा स्वतःस्फूर्त हस्तान्तरण हुँदै जान्छ भन्ने तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सच्चाइका सिपाहीहरू जन्मिरहन्छन्, उनीहरूले उज्यालो भविष्यको महिमा गाइरहन्छन् र अन्तिम विजयका लागि जनतालाई जागरुप गराइरहन्छन् भन्ने कुरालाई यस शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस अनुसार सन्ध्यालाई आशा, विश्वास र विजयको झण्डा फहराउने सच्चाइको सिपाहीको उत्तराधिकारीको रूपमा स्थापना गरेर उपन्यास समाप्त गरिएको छ ।

३.४.२ पात्र

सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीप र सन्ध्या केन्द्रीय पात्र हुन् । उपन्यास यी दुई पात्रको सेरोफेरोको क्रियाक्रियापमारहेर सकिन्छ । विसङ्गतिपूर्ण समाजको चरित्रको यथार्थता र त्यसलाई बदल्नुपर्ने आवश्यकताको सम्पूर्ण व्यवहार, विचार र कार्यशैलीको यी दुई पात्रहरूले दायित्व निर्वाह गरेकाछन् । सङ्गत-असङ्गत, यथास्थिति र परिवर्तनशीलका विविध पक्षहरूलाई यी दुई पात्रहरूले अन्य विभिन्न पात्र र घटनाहरूसित जोडिएर

उपन्यासको उद्देश्यलाई पुष्टि गरेका छन् । उपन्यासमा विभिन्न परिवेश र घटनाहरूसित जोडिएर सुन्दरी, दीपको दाजु, परेवाका भालेपोथी, अधवैशे, सच्चाइका दुष्टहरू, भ्यागुतो, कमिलाहरू, अनौठा जिन्दगीहरू, पहुँलो कपडा पहिरिएको मानिस, सादा कपडा पहिरिएको मानिस, सिंहराज, सिपाही लगायतका पात्र-पात्राहरू उल्लेख हुन आएका छन् । यी सबैको भूमिका दीप र सन्ध्याको कार्यव्यवहारलाई सम्पन्न गराउनु रहेको छ । उनीहरूको छुट्टै स्वतन्त्र भूमिका छैन, जहाँ दीप वा सन्ध्याको उपस्थिति हुन्छ, त्यहाँ अन्य पात्रहरू खडा भएका छन् । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका प्रमुख पात्रहरूको चरित्रचित्रण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएकोछः—

३.४.२.१ दीप

दीप सच्चाइको गीत उपन्यासको नायक पात्र हो । उपन्यासको शुरुवातदेखि अन्त्यसम्म उसको उपस्थिति हुन्छ । ऊ सही सिद्धान्त र विचारको वकालत गर्दै सामाजिक परिवर्तनको बाटो अख्तियार गर्ने विश्वासले भरिएका मानिसहरूको प्रतिनिधिको रूपमा उपन्यासमा देखिएको छ । कुनै सफलता वा प्राप्तिसित होइन, सत्य स्थापनाको निम्ति कर्म गर्नुपर्छ भन्ने महान् हेतुका साथ जीवनको यात्रामा संलग्न रहेको छ । उसको पूरा जीवन सङ्घर्ष र आदर्शको बीचबाट दौडिएको छ । उसले सत्यलाई विज्ञानसम्मत र प्रमाणित विषयका रूपमा उभ्याएको छ र त्यस अनुसार नै मानव समाज निर्माण हुनुपर्छ भन्ने दार्शनिक मान्यता राखेको छ । त्यसैले उसले सबै खालका गलत विचारहरूका विरुद्ध सम्झौताहीन सङ्घर्ष गर्ने नीति लिएको छ । उसले निर्विघ्नतापूर्वक सबै चुनौतिहरूको सामना गर्दछ । उसले यो बुझेको छ कि सच्चाइको बाटो सजिलो छैन र चानचुने धारणाबाट उत्तेजित भएर यो बाटोको यात्रा पूरा गर्नपनि सकिदैन । यसका लागि उसले धेरै मृत्युहरू चुकाउनु पर्ने हुन्छ । आफन्तहरूबाट ऊ टाढिनु पर्ने हुन्छ र उसलाई चारैतर्फबाट असहयोग मात्र हुन्छ । सच्चाइको यात्रा के हो ? ऊ भन्दछः—

“मानजातिका निम्ति सच्चाइको मार्गमा हिड्न मलाई जीवनको मृत्यूसित भय छैन, मानवीय इन्द्रियहरू चौपट्ट भावुक छैनन् । कष्टसाध्य मार्ग दुनियाँको सुदूर भविष्यको सुखसँग गाँसिएको छ भन्ने कुरा मलाई थाहा छ । त्यसैले मलाई अथाह मानसिक सुखले मृत्यूमाथि विजय हाँसिल गर्न आग्रह गर्दछ । सच्चाइको

मानवजातिले सत्यको उजागर गर्न सक्छ भन्ने कुरामा के विवाद हुन सक्छ र ?”(पृ. : ४४)

उसको भनाइबाट नै स्पष्ट हुन्छ कि सच्चाइको वास्तविकता जीवनको अत्यन्त महान यात्राको कसीबाट मात्र प्रमाणित हुन्छ ।

दीपलाई विचलित गराउनका लागि उसको मार्गमा अनेक प्रकारका चुनौतिहरू खडा भएका थिए । उसलाई स्वार्थ पूरा हुने अनेक अवसरहरू तेर्स्याइएका थिए । तर त्यस्तो स्वार्थले केवल उसको जीवनलाई मात्र सम्पन्न तुल्याउने थियो । त्यसले मानवजातिको ठूलो हिस्सालाई व्यङ्ग्य गरेर वैमनस्यताको पर्खाल उठाउन बाहेक अरु खुसीहरू स्थापना गर्न नसक्ने भएकोले त्यो अवसर उसका लागि अस्वीकार्य भयो । सुन्दर परिवार निर्माणका लागि, यौन रोमान्स र अन्य अवसरहरूका लागि आएका अफरहरूलाई ठाडै अस्वीकार गरेर सच्चाइको मार्गमा अगाडि बढिरहेको छ ऊ । उसले सच्चाइको स्थापनाको लागि ठूला ठूला आदर्शहरू स्थापना गर्न पनि सङ्घर्षरत रहेको छ । कनिष्ठहरू माथिल्लो पद र जिम्मेवारीहरूमा पुग्दा पनि उसलाई किञ्चित इर्ष्या, डाहा, लोभ हुँदैन । उ निश्चल र लोभरहित भएर कार्यव्यवहारमा लागिरेहन्छ । उसलाई माथिल्लो पद र प्रतिष्ठामा स्थापना गरिने प्रस्ताव आउँदा आफ्नो अविचलित यात्राको उसले यसरी पुष्टि गर्दछः

“यो मानवजातिको आकाङ्क्षा बमोजिमको कुरा होइन, म सच्चाइको उच्च शिखरमा बाँच्न चाहन्छु । आफूले प्राप्त गर्ने शुभकामनाहरूको भावनाले भावुक भएर माथिल्लो सिँढीमा आसिन हुने मलाई रतिभर लालचा छैन । आखिर जीवनको सफलता भनेको माथिल्लो सिँढीमा आसिन हुन पनि त होइन नि । एउटा मनुष्यको जीवनलाई माथिल्लो सिँढीमा आसिन गराएर सारा मानवजातिलाई करताली दिन लगाउनु सच्चाइको सिपाहीको नैतिकता अन्तर्गत पर्दैन । मानव जीवनको सफलता त त्यही हो : सच्चाइलाई अङ्गीकार गर्न सक्नु र आफ्ना कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गर्नु ।”(पृ ६०)

यसरी दीपले सच्चाइको जीवन बाँचेर सत्यद्वारा सच्चाइलाई स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई अगाडि सार्दछ । उसको राजनीति, दर्शन, विचार, संस्कार र शैलीमा सच्चाइको गीत गुञ्जिएको छ । ऊ दर्शनमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी भएर प्रस्तुत भएको छ ।

राजनीतिमा निष्कलङ्क सेवकको रूपमा र विचारमा स्पष्ट द्रष्टाको रूपमा अगाडि आएको छ । ऊ विद्रोही छ, दृढ अडान भएको शक्तिशाली मानवको रूपमा स्थापित गरिएको छ । ऊ योद्धाको रूपमा उच्च, साहसी र वीर भएर प्रकट भएको छ । उसले हार कतै पनि स्वीकार नगरेर सच्चाइको पैरवी गर्दै जीवनको उत्सर्ग गर्ने महान सहिदहरूको पङ्क्तिमा आफूलाई उभ्याउन सक्षम भएको छ । दिग्विजयी र जाज्वल्यमान मानिसहरूको प्रतिविम्बको रूपमा उसलाई देख्न सकिन्छ ।

यसरी सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीप लिङ्गका आधारमा पुरुष, कार्यका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा वद्ध पात्रका रूपमा देखा परेको छ ।

३.४.२.२ सन्ध्या

सन्ध्यासच्चाइको गीत उपन्यासकी नारी पात्र हो । सन्ध्या त्यस्तो नारी पात्र हो, जो समाजमा दुर्व्यवहार गरिएपछि निस्सार जीवन बाँच्न बाध्य भएका नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछे । तर उसको जीवनमा सार नै सारले भरिएका सपनाहरू आइपुगे । त्यो कसरी हुन्छ ? वास्तवमा जीवन सङ्घर्षबाट

पुष्टि हुने एउटा घटनाको आयाम नै हो । जीवनलाई सङ्घर्षबाट पुष्टि गरेर अस्तित्वमा ल्याउन सकिन्छ । मानिसले जीवनलाई बुझेर नै परिभाषित गर्नुपर्छ भन्ने हुँदैन । जीवनजीउने प्रबल इच्छाबाट जीवनको वास्तविकतालाई परिभाषित गर्दै लैजान्छ । जीवन जसरी पनि जीउने प्रबल इच्छाहरूलाई सामाजिक निन्दा र भर्त्सनाहरूले पराजित गर्न सक्दैन । जीवनका अनेक हरेसहरूसित सम्भौता गर्दै मानिसले आफ्ना इच्छाको गाढा गुडाउन सक्छ । सच्चाइको गीत उपन्यासकी पात्र सन्ध्याले त्यसरी नै आफ्नो इच्छाको गाढा गुडाइरहेका लाखौं विवश मानिसहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । ऊ जीवनका रसिला सपनाहरूले भरिएका मानिसहरू मध्ये एक थिई । तर ती सबै सपनाहरू जायज थिएनन् । आफ्नो बलबुता र वश भन्दा बाहिरका कुराहरूको प्राप्ति खोज्ने उसको महत्वाकाङ्क्षाले उसलाई विभत्स जिन्दगीको कित्तामा ल्याइपुऱ्याउँछ । यसरी सबै सपनाहरू जायज हुँदैनन् भन्ने कुरा उसको जीवनको परिवेशबाट थाहा हुन्छ ।

समाज एउटा विशाल नदी हो, यसले आफ्नो लयमा सबैलाई बगाउँदै लैजान्छ । यसको लय भनेको संस्कार, व्यवहार र व्यवस्था हो । व्यवहारहरूमा संस्कारहरू प्रस्तुत भइरहेका हुन्छन् र व्यवस्थाले मानिसको जीवनको निर्धारण गरिरहेको हुन्छ । जो कोही पनि समाजरूपी यो नदीमा बगाइन्छन् । यो अमृतमय छ भने मानिसको जीवन शान्त, समृद्धि र विकासले भरिएर अगाडि बढ्दछ । तर सामाजिक व्यवस्था विषाक्त छ भने मानिस-मानिसमा ठूलो भेदभाव, अन्याय र अत्याचार, गरिब-धनी जस्ता असमानताहरू मौलाउँछन् । तिनले लाखौं विभत्स जिन्दगीको उत्पादन गर्छन् । यो स्थितिको परिचय सन्ध्याले दिएको छ । सामाजिक परिवर्तनको बाटोमा आइपुग्नु पूर्व पहिले उसको भयवह र विभत्स जिन्दगीबाट उत्पादित विचारको वास्तविकता यस्तो थियो:-

“म त भन्छु- दुनियाँका चाकडीहरू हो, कसाहीहरू हो र मस्तिष्कमा महाशून्य पहाड बोकेका पशुहरू हो ! यहाँ शराब छ पेऊ, यहाँ काँचो मासु छ, लुछ । एउटा बीभत्स जिन्दगीलाई तिनीहरूका निम्ति समर्पण गरिएको छ । मैले गरेको आत्मसमर्पणमा तिमीहरूको संसारका विषालु वृक्षहरू फुल्ने गर्छन्, फल्ने गर्छन् । बीभत्स जिन्दगीलाई पश्चाताप समेत हुन नदेऊ किनभने पश्चाताप गरिसकेपछि तिनीहरूले तिमीहरूका घाँटी रेट्ने छन् ।” (पृ. : ३)

सन्ध्याको भनाइ चुनौतिपूर्ण भएपनि उसको जीवनको दिनचर्या के हो भन्ने कुरा यो भनाइबाट प्रष्ट भएको छ । यसरी जीवनको कहालीलाग्दो परिवेशलाई दर्शाउनका लागि समाजरूपी विशाल नदीको तटमा सन्ध्या पात्रलाई खडा गराइएकोछ ।

पछिल्लो समयमा उसको चेतना फरकढङ्गले विकास हुन्छ । वास्तवमा यो सत्य हो कि संसार र यो सारा ब्रम्हाण्डमा नै, राम्रा र नराम्रा कुराहरूको अस्तित्व छ । पतन हुन्छ भने विकासका सम्भावनाहरू पनि छन् । विनाश हुन्छ भने उत्पन्न हुने आधारहरू पनि छन् भन्ने कुरा अकाट्य छ । सामाजिक विज्ञानको कुरा पनि त्यस्तै हो । सामाजिक विज्ञानको कुरा त भन् विवेक बोकेको मानिससित सम्बन्धित हुने भएकोले समाजको यथास्थिति सर्वदा एक ठाउँमा रहिरहन्न । मानिसहरूको सोच्ने तरिकामा पनि परिवर्तन भइरहन्छ । समाजको यथास्थितिका विकल्पमा नयाँ सोचाइ र विचारहरू पनि अस्तित्वमा आइरहेका हुन्छन् । सन्ध्या मार्फत यो कुरालाई उपन्यासमा स्पष्ट गरिएको छ । सन्ध्या उत्पीडनमा रहिरहन सक्दैन, उसलाई बाँच्ने अनेक बन्धनहरूलाई ऊ चुँडाल्ने उचाइमा आइपुगेकी छ । किनभने

समाजमा दीप जस्ता पात्रहरू पनि सामाजिक परिवर्तनका लागि काम गरिरहेका थिए र उनीहरूले दिन-प्रतिदिन वीभत्सताबाट मुक्ति पाउनका लागि समाजमा ज्ञानको ज्योति फैलाइरहेका थिए । त्यो ज्ञानको ज्योतिबाट सन्ध्या पनि अलग रहन सकिदैन थिई । त्यसैले एकदिन सन्ध्याको भुप्रोको आँगनमा आइपुगेको दीपले उसलाई बदलेर भरोसाको संसारमा उभ्याउँछ र संसार बदल्न सकिन्छ भन्ने विश्वासले भरिपूर्ण बनाउँछ । कालन्तरमा सन्ध्या नै दीपका सपनाहरूको उत्तराधिकारी हुन्छे र सहिद भएको दीपले देखाएको बाटोमा अगाडि बढ्छे ।

यसरी सच्चाइको गीत उपन्यासमा सन्ध्या लिङ्गका आधारमा स्त्री, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा वद्ध पात्रका रूपमा देखा परेकी छ ।

यी बाहेक, माथि उल्लेख भएका अन्य मूर्त तथा अमूर्त पात्रहरूले वैचारिक र प्रवृत्तिगत रूपले आ-आफ्नो भूमिकाका लागि योग्यता हाँसिल गरेका छन् । त्यस्ता मूर्त-अमूर्त पात्रहरूमार्फत उपन्यासकारले दर्शन, विचार, राजनीति, व्यवस्था, सङ्घर्ष, आशा र विश्वास जस्ता पक्षहरूबारे प्रष्ट पारेका छन् । त्यसरी प्रयुक्त हुन गएका पात्र-पात्राहरूलाई उपन्यासकारले न्यायिक भूमिकामा पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.४.३ परिवेश

सच्चाइको गीत उपन्यासमा दार्शनिक मान्यताहरूबीचको बहस र छलफल भएकोले यसमा परिवेश विशेषको मूर्तता छैन । यो उपन्यास प्रवृत्ति र विचारका हिसावले नै अत्यन्त प्रबल भएकोले यसमा प्रयोग भएका पात्रहरूले विचार र दर्शनको कार्यव्यवहारलाई पुष्टि गरेकाछन् । उक्त कार्यव्यवहार गर्दा उनीहरूले प्रवृत्ति र विचार झल्किने गरी गरेकोले परिवेशको उपस्थितिलाई सामान्य औपचारिकताका लागि मात्र आत्मसात् गरिएको छ । दीपको पारिवारिक अवस्थाबारे उल्लेख भएका केही प्रसङ्गहरू अन्तर्गत दुःख, कष्ट, उकाली, ओराली र विवाद तथा सन्ध्याको पारिवारिक परिवेश, सन्ध्याको देह व्यापारको जीवन भीमकाय नदीको रूपमा व्यक्त भएको समाज आदिले नेपाली समाजको स्थितिको परिवेशलाई अवगत गराएका छन् । आकाशमा विजुली चम्केको स्थिति, मुसलधरे पानी

परिरहेको अवस्था, मध्यरातको अवस्था आदिले प्रकृतिको परिवेशलाई झल्काएका छन् । दीपको आफन्तहरूबाट विद्रोह र श्रम गरेर जीविका चलाउने दीप र सन्ध्याका पारिवारिक स्थिति तथा अन्य सम्पन्नताले भरिएका प्रसङ्गहरूबीचको अन्तरले वर्गीय समाजको परिवेशलाई अवगत गराउँछ । विशाल नदीबाट बगाइएका भन्ने प्रसङ्गले समाजको भयावह र विकृती स्वरूपको परिवेशलाई औल्याउँछ । गोमन सर्प, बगर, भ्यागुतो, परेवाका जोडी जस्ता पात्रहरूको क्रियाकलापमा ठोक्किन आइपुगेका प्रसङ्गहरूले समाजमा रहेको भ्रष्टता, व्यभिचार, षड्यन्त्र, छलकपटले भरिएको सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिवेशहरूको चित्रण हुन्छ । पहुँला कपडा र सादा कपडा पहिरिएका मानिसहरूको प्रसङ्गले विज्ञान र अन्धविश्वास बीचको द्वन्द्वको परिवेशलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । सभा, जेल, हत्या, सहिद, व्यवस्था, दरबार, रणभूमि, राजमुकुट, सिपाही, जीवन उत्सर्ग, विजय, पराजय जस्ता अनेक राजनीतिक प्रसङ्गहरूले विसङ्गतपूर्ण राजनीतिक परिवेश र त्यसका विरुद्ध भइरहेको सङ्घर्षको राजनीतिक परिवेशको चित्रण हुन्छ । यसरी यी सबै परिवेशहरूले उपन्यासको दार्शनिक पक्षलाई बलियो बनाउन पुगेकोले समय र स्थान विशेषको चित्रणमा कमजोरी रहेको छ भने परिस्थितिको चित्रणमा प्रभावकारीता कायम रहेको छ ।

३.४.४ उद्देश्य

सच्चाइको गीत उपन्यासमा गलत विचार र दर्शनको खण्डन गर्नु र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी मान्यतालाई स्थापना गर्नु मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस दृष्टिबाट उपन्यासले दर्शनको पक्षधरताको कित्ता पनि खडा गरेको पाइन्छ । विज्ञानसम्मत कुराहरू र परिवर्तनशील पक्षहरूलाई शोषित तथा पीडित जनताले आत्मसात् गरेर आफूमाथि भएको भ्रष्ट व्यवहारलाई ध्वस्त गर्दै अगाडि बढ्नुपर्छ भनेर उपन्यासले जागरण पैदा गराएको छ । सच्चाइप्रति आवद्धता हुनका लागि प्रेरणा प्रदान गर्दै मानव कल्याणको दार्शनिक विचारधारालाई दृढतापूर्वक आत्मसात् गर्न लगाउने उद्देश्य पनि यस उपन्यासले लिएको पाइन्छ । आत्मसङ्घर्षमा निर्भयतापूर्वक लाग्न सक्नेहरूले मात्र समाज बदल्न सक्ने हैसियत राख्छन् । भौतिक सुख, सुविधा, स्वार्थ, प्रलोभन आदि कुराहरूमाथि निर्मम व्यवहार गरेर समानता र न्यायका लागि लड्नेहरूले समृद्ध समाज निर्माण गर्न सक्छन् भन्ने विश्वास प्रबल रूपमा अगाडि आएकोले त्यसप्रकारको आदर्श र चरित्र भएका मानिसहरूको बाहुबल बढाउने ध्येय पनि उपन्यासमा पाइन्छ ।

मानवजातिको समानता र न्यायका दृष्टिले वर्तमान विश्व राजनीतिक व्यवस्था नै उपयुक्त छैन । त्यसैले जनताको मुक्तिका लागि अनवरत सङ्घर्ष आवश्यक छ । त्यसप्रकारको मुक्ति सङ्घर्षमा आवद्ध गराउन जनतामा उच्च राजनीतिक चेतना, उच्च वैचारिक समझदारिता र उच्च नैतिक बलको प्रतिस्थापन गराउने उद्देश्य यस उपन्यासले लिएको छ । सच्चाइको मार्ग के हो ? उपन्यासमा यसको उत्तर यसरी दिइएको छ:-

“सच्चाइको मार्गमा दुनियाँ आइपुग्ने छ तर सजिलो छैन । सच्चाइका सिपाहीहरू बलिवेदीमा होमिनुपर्छ, आफ्नो विवेकपूर्ण कार्यले मानवजातिलाई सच्चाइको मार्गमा डोर्‍याउनुपर्छ । मानवजातिले सच्चाइका सिपाहीहरूको विवेकपूर्ण कार्यलाई निःशर्त आत्मसात् गर्दछ नै, अझ आफ्नो मार्गको बक्ररेखालाई स्वयम्ले पहिल्याउँछ । त्यो निष्कलङ्क मार्ग हो, तर यात्रा निष्कलङ्क छैन । मृत्यू छ र अमरत्व छ । रक्तपात छ, शोक छ तर उच्च विवेक छ र विजय सुनिश्चित छ । सच्चाइको मार्गमा भौतिक सुविधा छैन तर मानसिक सुख अथाह छ, किन्तु मानसिक क्रियाशीलता बिना सो सुख प्राप्त हुँदैन ।”(पृ.: ४४)

यसरी सच्चाइको मार्ग मानवजातिको समृद्धिको मार्ग भए पनि अनेक चुनौतिहरूले यसलाई सहज हुन दिँदैनन् । तिनै चुनौतिहरूमाथि निर्ममतापूर्वक व्यवहार गरी आम मानवजातिको हितका लागि कार्य गर्नु नै सच्चाइको मार्गमा हिड्नु हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्दै उपन्यासले मानव कल्याणको सर्वोपरि सैद्धान्तिक मान्यतालाई स्थापित गर्ने उद्देश्य पनि लिएको छ ।

जनतामाथि भएका विश्वासघात र धोकाको बारेमा यस उपन्यासले दार्शनिक भाषामा सूचना प्रदान गर्ने लक्ष्य पनि राखेको पाइन्छ । विचारमा रहेको समस्याको भरपूर लाभ उठाउँदै सच्चाइका दुश्मनहरूले जनतामाथि शोषण दमनको व्यवहार गर्न सफल भएका हुन्छन् । त्यसैले जनता स्वयम्ले विचारको उचाइलाई छुनु पर्दछ र आफ्नो जीवनलाई समृद्ध बनाउनका लागि सामूहिक पहलकदमीमा सहभागी हुनुपर्छ भन्ने जागरण ल्याई जनतालाई न्यून चेतनाबाट माथि उठाउने उद्देश्य पनि उपन्यासले लिएको छ । यसरी उपन्यासले दार्शनिक, वैचारिक र वर्गीय रूपमा समेत सामाजिक व्यवस्थालाई बदल्नका लागि जनतालाई कठोर सङ्घर्षका साथै आत्मसङ्घर्षमा सामेल गराउने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

यसप्रकार द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दार्शनिक विचारधारा, वर्गसङ्घर्ष र मानवमुक्तिका सिद्धान्तहरूमाथि आधारित भएर पात्रहरूले गरेको कार्यव्यवहारले **सच्चाइको गीत** उपन्यासले वैचारिक उद्देश्यलाई सर्वोपरि स्थानमा राखेको स्पष्ट पार्दछ ।

३.४.५ दृष्टिबिन्दु

सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीप र सन्ध्या तथा अन्य मूर्त-अमूर्त पात्रहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन् । दीप र सन्ध्याको सङ्घर्ष, आत्मसङ्घर्ष, सङ्कल्प, सहादत जस्ता विषयहरूको सेरोफेरोबाट दर्शन र विचारको महिमालाई उचाइमा पुऱ्याउँदै उपन्यास अगाडि बढेको छ । उपन्यासको विषयवस्तुमा दीप र सन्ध्या पात्रले पूरा रूपमा विचरण गरेकाछन् । त्यसरी विचरण गर्ने बेलामा उनीहरूका संवादहरू विभिन्न पक्षसित जोडिन पुगेका छन् । दीप भन्दछ:-

“प्रत्येक क्षणहरूमा म सच्चाइको साथमा रहन आफ्नो मार्गदर्शनमा एकाकार हुन्छु, किनकि यसो नभएमा मानवजातिद्वारा दण्डित हुने मलाई डर छ ।” (पृ. ४४)

सच्चाइको गीत उपन्यासमा मूल कथ्यको रूपमा रहेको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विचार दीप पात्रका माध्यमबाट व्यक्त भएकोले तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.६ भाषाशैली

सच्चाइको गीत उपन्यासमा सरल भाषाको प्रयोग भएको छ । भाषिक सरलतामा विचारको गाम्भीर्यता र दर्शनको प्राचुर्यताले स्थान लिएका छन् । राजनीतिक, दार्शनिक, सामाजिक विषयहरूको चरित्रलाई व्यक्त गर्ने प्रतीकहरूको यस उपन्यासमा बढी प्रयोग गरिएको छ । यस प्रकारका प्रतीकहरूको उपस्थितिले गर्दा राजनीतिक र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी समझदारिता र ज्ञान नभएकालाई उपन्यास बुझ्न धेरै नै मुश्किल पर्दछ । विषयवस्तुको पुष्ट्याँइका लागि प्रयोग भएका प्रतीकात्मक शब्दहरूको सोभो अर्थबाट कुनै टुङ्गोमा पुग्न नसकिने हुन्छ । टुङ्गोबगर, काँडा, पहिरो, नदी, टुङ्गा र माटो आदिमा अछेरो परिस्थितिको, भ्यागुतो, कछुवा आदिमा छलकपट, प्रलोभनको प्रतीक प्रस्तुत भएको छ भने कमिलामा श्रम र एकताको प्रतीक प्रस्तुत भएको छ । त्यसैगरी परेवा, सुन्दरीको नग्न

तस्वीरमा सर्पले गरेको चुम्बन आदिमा भोगविलास, यौनविलास र नैतिक पतनको प्रतीक पाइन्छ भने राक्षसीगण, सिंहराज आदिमा दमनकारी शक्तिको प्रतीकपाइन्छ ।

सच्चाइको गीत उपन्यासमा कतै तुकवन्दीको भाषा र कुनै खण्डमा कवितात्मक शैली पनि प्रयोगमा ल्याइएको छ । त्यसैले उपन्यास प्रायोगिक पनि भएको छ । उपन्यासकारको कवि व्यक्तित्वलाई उपन्यासभित्र देख्न सकिने शैली यसमा आएकोले औपन्यासिक आख्यानमा भावगत सघनता पनि यहाँ प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपन्यासका खण्ड तीन, आठ, दश र एघारमा कवितात्मक अंशहरू छन् भने खण्ड सातमा दार्शनिक मूल्यहरूको परस्पर वहसलाई दार्शनिक भाषामा नै प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो खण्ड मनोवाद शैलीमा तर संवादात्मक रहेकोले उपन्यासको सरलताभित्र गहन भाव सहितको प्रतीकात्मक र कवितात्मक शैली प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

३.४.७ निष्कर्ष

सच्चाइको गीत उपन्यासका पात्रहरूले निर्वाह गरेको कार्यव्यवहारका आधारमा यो उपन्यास प्रगतिवादी आख्यान क्षेत्रको एउटा महत्त्वपूर्ण योगदान हो भन्न सकिन्छ । विचारलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर आख्यानीकरण गरेकोले सरल भाषाका बावजूद पनि द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी चेत नभएका पाठकहरूलाई यो उपन्यास जटिल बन्नु स्वभाविक हुन जान्छ । यो उपन्यास वर्गसङ्घर्षको राजनीतिको सेरोफेरोमा घुमेको भए पनि घटना प्रधान नभएर विचारप्रधान उद्देश्यवाट ओतप्रोत छ ।

एघार खण्डमा विभाजन गरिएको **सच्चाइको गीत** उपन्यासमा दीप र सन्ध्या जस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरी उनीहरूको भूमिकालाई अद्वितीय रूपमा प्रस्तुत गरेर **सच्चाइको गीत** उपन्यासको उद्देश्य र औचित्यतालाई पुष्टि गरिएको छ । उपन्यासमा बीभत्स पारिएको मानवजातिलाई मुक्ति अभियानमा सामेल गर्ने उद्देश्यलाई अत्यन्त प्रखर प्रबल पारिएको छ । यही उद्देश्य अनुसार नै दीपको भूमिकालाई जागरणकर्तादेखि नैतिकवान, दृढ अठोटी, अदम्य साहसको अभिकर्ता, स्पष्ट विचारको व्याख्याता, निर्भयी, ऋषि मन भएको, जागरूप र जीवन उत्सर्गीको रूपमा विस्तार गरिएको छ । त्यसैगरी सन्ध्या, जसलाई तुच्छ जीवन जीउनका लागि बाध्य पारिएको थियो, निराशामा रमाउन बानी परेको थियो, त्यसले उचित दर्शन र विचारको सामिप्यता राख्न पाएको खण्डमा कसरी आफूलाई दृढ निश्चयी, आत्मविश्वासी,

आशावादी, असल प्रेमीका, महान कार्यको उत्तराधिकारी बन्न सक्छ भन्ने सच्चाइसम्म विस्तार गरिएको छ ।

सच्चाइको गीत उपन्यास गरीब, शोषित र पीडित जनताको जागरणको दस्तावेज बन्न गएको छ । उत्पीडित जनताको तर्फबाट वैचारिक पैरवी गरिएकोले यो उपन्यासको शीर्षक सार्थकता द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको धरातलमा पुष्टि भएको छ । उपन्यास आत्मसङ्घर्ष र सङ्घर्षका कथाहरूको संवाद बनेको छ । जनताको मुक्तिको विषयलाई उपन्यासले प्रमुख विषय बनाएकोले यसमा प्रयोग भएका प्रतीकहरूले दार्शनिक, वैचारिक, राजनीतिक महत्त्व बोकेका छन् । उपन्यासमा सङ्घर्षमा बहुसंख्यक जनताको विजय, यथास्थितिवादको भर्त्सना र विरोध, भ्रष्ट शासकहरूको निन्दा, गलत विचारहरूको आलोचना र सच्चाइका पक्षधरहरूको सम्मानमा विचारहरूको ठूलो पैरवी भएको छ ।

सच्चाइको गीत उपन्यास प्रगतिवादी साहित्य जगतको अत्यन्त सारगर्भित चिन्तनले भरिएको उपन्यास हो । यसमा दर्शन र राजनीतिमा विचरित पक्षहरूलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । कलाको पक्ष कमजोर रहेको भन्ने उपन्यासकारको भनाइ रहेको भए पनि उनले चाहे जतिको कला यसमा नपरेको हुन सक्छ तर आम पाठकले उपन्यासकारले भने जस्तो कला पक्षको कमजोरीको महशूस गर्न पर्ने स्थिति छैन । द्वन्द्वात्मक दर्शन र विचारले भरिपूर्ण यो उपन्यास प्रगतिवादी उपन्यास क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि र प्राप्ति हो ।

३.५ 'वनमाराका बुटाहरू' उपन्यासको विश्लेषण

३.५.१ कथानक

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा २०४६ सालको आन्दोलनपछिको नयाँ परिस्थितिमा पुरानो वर्गमा देखा परेको मनोवैज्ञानिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा राजनीतिक, सामाजिक प्रवृत्तिहरूलाई उल्लेख गर्नुका साथै विपरित वर्गहरूको एक आपसमा भएको सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । जम्मा २७ खण्डमा विस्तार भएको यो उपन्यास प्रगतिवादी धाराको विचार र मान्यतामा अनुप्राणित भएर अगाडि बढेको छ ।

उपन्यासको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो खण्डमा गाउँघरमा रहेको रूढीवादी र तिनलाई आधार बनाएर आफ्नो दुनो सजाउने प्रवृत्तिहरूको तिलस्मी घटनाहरूको विवरण उल्लेख गरिएको छ । त्यस्ता तिलस्मी घटनाहरूको बारेमा गाउँमा आफ्नो हैकम जमाइरहेका बुद्धिलाल, मनलाल र धनलालले फैलाउने भ्रमहरूको प्रस्तुती गरिएको छ । यस भ्रम अन्तर्गत तिनीहरूका फट्याईपूर्ण क्रियाकलाप, षड्यन्त्र र अपराधिक योजनाहरू भएको रहस्य लुकेको छ । यस रहस्यमा सीधा साधा जनतालाई भ्रममा पारेर रूढीवादी मान्यताको फाइदा उठाउँदै उनीहरूले गाउँमा भूत, राक्षस भएको, घरको धुरीमा कुरुर चढ्ने आदि कुराहरूलाई अपसगुनको रूप दिदै तिनीहरूले विभिन्न भ्रमहरू फैलाउँछन् । यस अनुसार त्रिलालले प्रगतिशील सोच राख्ने पक्षहरूलाई धरायसी बनाउने षड्यन्त्रको जाल बुन्दछन् । यस जालमा गोमतीको हत्या, सुर्मादेवीको मन्दिर भत्काउने कुरा, आइतेलाई जेल हाल्ने कुरा जस्ता अनेक प्रपञ्चहरू सामेल गरिएका हुन्छन् र आफ्ना प्रत्येक योजनाहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै सफलता हाँसिल गर्ने उनीहरूको योजनाबद्ध तरिकालाई यी खण्डहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

खण्ड चार र पाँचमा औपन्यासिक आख्यानको आरम्भ हुन्छ र विभिन्न घटनाहरूको क्रम र उपक्रमहरूमा विचरण गर्दै त्यो अगाडि बढेको छ । उपन्यासका यी सबै खण्डहरूमा बुद्धिलालको बुद्धिको अन्तरहृदयबाट आइतेहरूको युगलाई दबाउनका लागि योजना, जालभेल, शक्तिको प्रयोग भएको छ । त्रिलाललाई बनमाराका बुटाहरूको स्वरूपमा पुष्टि गर्ने काम यिनै खण्डहरूमा सम्पन्न भएको छ । वास्तवमा त्रिलालहरू (बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल) पुरानो युगका समर्थक र नयाँ युगलाई दबाउने महारथीहरू भएकाले उनीहरूका प्रपञ्चहरू यस उपन्यासमा आइतेका लागि कार्यक्षेत्र बनेका छन् । विभिन्न प्रपञ्चहरू त्रिलालहरूले रच्नु र तिनका विरुद्ध आइतेले सङ्घर्ष गर्नु जस्तो अवस्थाले गर्दा द्वन्द्वात्मक विचारहरूको साथमा मैदानमा उपस्थित भएका विपरित पक्षहरूलाई यो उपन्यासले प्रस्तुत गरेर वर्गसङ्घर्षको चरित्रलाई स्पष्ट पार्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । जस्तो कि त्रिलालले गाउँमा विभिन्न खालका भ्रमहरू फैलाउनु, अन्धविश्वास र कुरीतिको प्रचार गरेर आफ्नो दुनो सोभ्याउनु, चेलीबेटी बेचबिखन गर्नु, चर्को शोषण गर्नु, तिरो नबुझाउने आइतेलाई तड्पाएर मार्ने योजना मुताविक कित्ते कागज खडा गरेर जग्गा हड्प्नु जस्ता घटनाक्रमहरूले उपन्यासको आरम्भ भाग बनेको छ ।

यस उपन्यासको खण्ड ६, ७, ८, ९, १०, ११ र १२ मा घटनाक्रममा स्वयम् आइतेका मामा चल्लुरामलाई जबरजस्ती बयान गर्न लगाएर त्रिलालहरूले आइतेको जग्गा कब्जामा लिएका छन् र यो विजयको उपलक्ष्यमा धनलालले भोजको आयोजना गरेको छ । तर यस्ता भोजहरू उनीहरूले हरेक दिन गर्दछन् र त्यस्ता भोज भइरहेका परिस्थितिमा आफ्नो भविष्य के हुँदैछ भन्ने कुराको बुद्धिलाललाई हेक्का भइरहेको हुन्छ । उसले यो कुरा जहिले पनि घुमाउरो पाराले मनलाल र धनलाललाई बताइरहेको हुन्छ । तर उनीहरूले उसको यो कुरा बुझ्दैनन् । आफ्नो सत्यनाश हुनेबारे बुद्धिलालले स्पष्ट नगरेर सङ्केत मात्र गरेको छ । किनभने ऊ आफू एउटा स्थायी प्रवृत्ति भएका कारणले त्यसलाई सक्रिय तुल्याउनका लागि मनलाल र धनलाल उसलाई खाँचो पर्न जान्छन् । यसकारण उसले सूचना दिएपनि प्रष्ट कुरा नराखेर आफ्नो युगको पाङ्ग्रा घुमाउन पुगेको छ । यी खण्डहरूमा त्रिलाल चुनावमा लड्छन्, चुनावमा उनीहरूको विजय हुन्छ । चल्लुरामलाई बाध्य पारेर झुठो बयान दिन लगाउँछन् र आइतेको जग्गा हडप्छन् । मनलालले जैदे कामीलाई भोटका लागि फकाउँछ, त्रिलालले आफूहरू चुनावमा विजय भएपछि चर्को तिरो उठाउँछन् । आइते बाठो हुँदै गएकोले त्रिलालहरूलाई सत्य हुँदैन । त्यसैले आइतेलाई ठेगान लगाउनका लागि उनीहरूले योजना बनाउन थाल्दछन् । आइते र गोमतीको प्रेम सम्बन्धलाई लिएर चल्लुरामले खुसी व्यक्त गरेको कुराप्रति पनि त्रिलालहरू असत्य हुन्छन् । दोस्रो कार्यकालको चुनावमा मनलालले आइतेबाट सोभै हाँकको सामना गर्नुपरेको कुराबाट त्रिलालको संसारमा भूकम्प जान्छ । चियोचर्चो गर्ने मनलाललाई गोमतीले धित् मर्ने गरी जवाफ दिएपछि लज्जित भएर फर्किनु परेको कुरा पनि बिसन नमिल्ने घटना बन्छ । यसरी एकएक गरी आइतेको शक्तिमा वृद्धि भएपछि त्रिलालको मनमा चिसो पस्न थाल्छ र उसलाई कमजोर बनाउनको लागि गोमतीको हत्या गर्ने योजना बनाउन पुग्छन् ।

यस उपन्यासको खण्ड १३ देखि २० सम्म औपन्यासिक आख्यानको उत्कर्ष भागको रूपमा रहेको छ । यसमा त्रिलालद्वारा गोमतीको हत्या हुनु, त्यसको जिम्मेवारी आइतेलाई बनाई उसका नाममा वारेण्ट जारी गर्नु, गोमतीको हत्यारो आइते नभएको भनी चल्लुरामले बयान दिँदा दिँदै पनि आइतेलाई नै हत्याको अभियोग लगाउन खोज्नु, गोमतीको हत्याका कारण आइते शोकमग्न हुनु, त्रिलालद्वारा सुर्मादेवीको मन्दिर भत्काउने र त्यसको अभियोग आइतेलाई लगाउने षड्यन्त्र हुनु, सो षड्यन्त्र अनुसार आइतेलाई लखेट्नु, जस्तोसुकै प्रपञ्च रच्दा पनि आइते नगलेकोले आइते नयाँ युगको हकदार भएको हो भन्ने निष्कर्षमा बुद्धिलाल

पुगु, आइतेलाई शक्तिमा पुगु नदिनाका लागि त्रिलालहरूले विभिन्न प्रलोभनहरू अगाडि सार्नु तर ती सबैलाई आइतेले दृढतापूर्वक अस्वीकार गर्नु, पञ्चायती व्यवस्थाको पतनसँगै आफूहरूको पनि पतन भएको कुरा बुद्धिलालले आत्मस्वीकार गर्नु, राजनीतिक रूपमा मुठभेड हुनु, धनलालको सम्पत्तिमाथि जनताले कब्जा जमाउने चेष्टा गर्नु आदि यी खण्डमा उल्लेख भएका औपन्यासिक आख्यानको उत्कर्ष भागका घटनाक्रमहरू हुन् ।

यस उपन्यासको खण्ड २१ देखि २६ अन्तर्गतमा औपन्यासिक अपकर्ष भाग बनेको छ । यस अन्तर्गत केही राजनीतिक परिवर्तनहरू भएको भएतापनि जनताका तमाम समस्याहरू ज्यूँका त्यूँ रहेको चर्चा छ । तर २०४६ सालको आन्दोलनले केही स्वतन्त्रता र संसारमा प्रचलित प्रजातान्त्रिक मान्यताहरूको आधार पनि बोकेर ल्याएको थियो । त्यसैले यस कालमा भएको स्थानीय चुनावमा त्रिलालको हार हुन्छ र आइतेको पक्षको जीत हुन्छ । यो परिणामबाट त्रिलालको स्वार्थी एकता ध्वस्त हुन थाल्दछ । धनलालले बुद्धिलालका योजनाहरूप्रति अविश्वास प्रकट गर्न थाल्दछ । बुद्धिलाल पनि धनलालको हत्या गर्ने र त्यसको जिम्मेवार आइतेलाई बनाउने प्रपञ्चमा लाग्दछ । धनलालको हत्या त हुन्छ तर आइते कमजोर हुँदैन । यो घटनाले मनलाललाई बुद्धिलालबाट अलग गराउन थाल्छ । बुद्धिलालले पनि मनलाललाई हेय र तिरस्कार गर्दै अपमानपूर्वक आफ्नो जीवनबाट लखेटिदिन्छ । यसरी बुद्धिलालले अनेक प्रपञ्चहरू गर्नु, ती प्रपञ्च असफल हुनु, त्रिलालहरूमा फुट आउनु, धनलालको हत्या हुनु, त्यसको आइते पक्षकालाई सामना गर्नुपर्ने स्थिति सृजना हुनु र अन्तमा धनलाल एकलै बच्नु जस्ता घटनाक्रमहरूयी खण्डहरूमा प्रस्तुत भएका छन् ।

यसको सत्ताइसौं वा अन्तिम खण्डमा उपन्यासकार पनि आइपुग्छन् र उनले यसमा गोमतीसितको आफ्नो पुरानो प्रसङ्गलाई उल्लेख गर्न पुग्दछन् । उपन्यासकारको गोमतीसित भेट भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । गोमती सल्यान जिल्लाको फालावाङ्को उकालोमा भेटिएकी थिई र लेखकसँगै दाड र सल्यानको सिमानामा पर्ने मखनटाउरी(मखनटाकुरी)सम्म आएकी थिई । त्यहाँ उनीहरूले सँगसँगै खाना पनि खाएका थिए । तर गोमती त्यतैकतै अल्झिइ र लेखकलाई कुनैबेला भेट हुने वचन पनि दिई । उसको विषयमा लेखकले दाड-तुल्सीपुरबाट नेपालगञ्ज जाने बसमा बसेर धेरै सम्झना गरेका छन् । तर लेखकले त्यो कुरा गरेको भएतापनि गोमती एउटा राजनीतिक दृष्टिकोण कै थिई वा लेखकले परिकल्पना

गरेको सुन्दर भविष्यको एउटा प्रतिबिम्बको रूपमा अवतरण भएकी थिई । लेखक राजनीतिक आन्दोलनमा लागि रहेको बेलामा र उनले २०४७ सालमा संविधान सभाको चुनावको माग गरेर भित्ते लेखन गरिरहेको बेलामा नेपालगञ्जको धम्बोजी चोकको शालिक हराएको, भागेको वा कतै दौडिएजस्तो लाग्यो । दिग्भ्रमित हुँदै कोठामा पुगेर सुतेको केही क्षणमै दन्दनाउँदै आगोले लपेटिएको एउटा मानिस आयो, त्यो मानिस अरु कोही नभएर बुद्धिलाल थियो । उसले आफ्नो परिचय दिएको थियो र लेखकलाई आफ्नो रक्षा गरिदिनका लागि अनुरोध गरेको थियो । आफू आइतेबाट लखेटिएको, आफ्नो प्रतिक्रियावादी चरित्र भएको र त्यो चरित्रबाट उ मुक्त हुन नसक्ने भएकोले बरु बिनाश स्वीकार गर्न सकिने तर हार स्वीकार गर्न नसकिने भन्ने कुरा बताउँछ । लेखकले उसको भाषाको अर्थ राम्ररी बुझेर उसलाई सहयोग गर्न नसकिने कुरा स्पष्ट गरेपछि ऊ आफ्नो अडानमा कायम भइरहने भन्दै आगोले जल्दै गरिरहेको अवस्थामा भाग्न थाल्छ । एकछिन् पछि फेरि हातमा आगोको ज्वाला समाएको मान्छे आउँछ, ऊ आइते हुन्छ । उसले आफू नयाँ युग भएको र पुरानो युग अन्त्य गर्नको लागि आफू नयाँ युग भएर उदाएको प्रष्ट पार्दछ । त्यसपछि आइते र लेखक छुटिन्छन् र लेखक सुत्छन् र सपना देख्छन् । उक्त सपनामा लेखक गोमतीसँग यात्रा गरिरहेका हुन्छन् । यसरी दुई युगको सङ्घर्षको स्थितिलाई स्पष्ट गरेर उपन्यास समाप्त हुन्छ ।

३.५.२ पात्र

३.५.२.१ आइते

आइते वनमाराका वुटाहरू उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । अनुकूल पात्रको रूपमा रहेको आइते जातीका दृष्टिले दलित, वर्गका हिसाबले उत्पीडित र शोषित, विचारका दृष्टिले उच्च र प्रगतिशील कार्यका हिसाबले गतिशील छ । आइतेमाथि थुपारिएको अत्याचारी व्यवहार नै चेतनाका लागि आधार बन्छ । शोषण र दमनका अनेक प्रकरणहरूको सामना गर्ने आइतेले आफू र आफूजस्ता मानिसहरू शोषणको शिकार हुनाका कारणहरू खोज्दछ । यस्तै कारणहरूले उसलाई विद्रोह हार्न र शक्ति आर्जन गर्दै सत्ताको केन्द्रमा आउनका लागि आधार तयार गर्दछन् । गाउँमा परम्परा अनुसार मामाचेली विवाहका लागि चलन मिल्न सक्ने अवस्था आइतेको जीवनमा देखा परेको छ । गोमती, जो चल्लुरामकी छोरी हो, उसले आइतेलाई प्रेमपूर्वक व्यवहार गर्नुका साथै आफ्नो जीवनको समीपमा ल्याउँछे । आइते

गोमतीको व्यवहार माया र प्रेमबाट आकर्षित छ । शुरुवातमा गोमती बढी सचेत रूपमा अगाडि आएकाले आइते त्यसबाट प्रभावित हुदैँ अगाडि बढ्छ ।

२०४६ साल पछि नेपालमा बहुदलीय व्यवस्था आएकाले राजनीतिक क्रियाकलापहरूसित सबै जनताको केही नै केही भूमिका प्राप्त गर्ने स्थिति रहयो । भोट हाल्नु, राजनीतिक कार्यकर्ता बन्नु, चुनाव वहिष्कार गर्नु, चुनावमा विजयी हुनु वा पराजय हुनु, सरकार गठन हुनु, स्थानीय निर्वाचन हुनु, विभिन्न जनप्रतिनिधिहरू जनताबाट निर्वाचित हुने आदि कुरा जनतासित जोडिएका विषयहरू भएकाले जनता मतदाताको रूपमा मात्र भएपनि यसमा सहभागी हुन पुगेका थिए । आइते पनि तिनै जनतामध्ये एक थियो । त्यसैले ऊ कुनै अपवाद पात्र थिएन ।

राजनीतिक परिवर्तनले कुनै न कुनै रूपमा नयाँ र विकसित शक्तिहरूलाई अगाडि ल्याइदियो । त्यसरी नयाँ र विकसित शक्तिहरूले आफूलाई स्थापित गर्नुपर्ने चुनौती अगाडि ल्यायो भने आन्दोलनका कारणले सत्ता गुमाउन पुगेको वा पराजित बन्न पुगेको पक्षलाई नयाँ परिस्थितिमा आफ्नो अस्तित्व कसरी झल्काउने भन्ने चुनौती अगाडी आयो । वास्तवमा यी दुवै पक्षहरूले आफ्नो चुनौतीको सामना गर्दा एक-अर्काको समाप्तिलाई अनिवार्य देखेका थिए । त्यसैले यो स्वभाविक बन्न गएको थियो कि गाउँमा वर्गसङ्घर्षले सामाजिक रूप त लिन सकेको थिएन तर यस्तो प्रकारको राजनीतिक सङ्घर्षको आकार भने सतहमा नै आउन पुग्यो । एकधरीले नयाँ युगका सपनाहरूलाई फुलाउँदै-फकाउँदै राज्य सत्ताको लागि अभ्यास गर्न थाले भने अर्को थरिले ती सपनाहरू मादैँ आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्ने बाटोमा आइपुगे । आइते नयाँ युगका सपनाहरू फुलाउँदै अगाडि बढ्ने एक प्रतिनिधि पात्रको रूपका देखा परेको छ । उसले गाउँका फटाह र अन्यायीहरूले फैलाउने भ्रम र झुट्टा आरोपहरूको पर्दाफास गर्दै निन्दा गरेको छ । नयाँ युगको रूपमा उसको अवतरण भएकोले आइतेमार्फत उपन्यासकारले युगान्तकारी विजयको सम्भावनालाई खोतल्न पुगेका छन् । आईतेका दृष्टिकोणहरू मार्क्सवादलेनिनवादसँग मेल खाने प्रकारका छन् भने उसको व्यवहार पनि त्यही अनुसार प्रस्तुत हुन पुगेको छ । त्यसैले उसको जीवनले यो नतिजा प्रदान गर्दछ कि यो सारा धरती फूलहरूको हो, गरा र खेतहरू अन्नका भकारी हुन् । मानवजातिको बीचमा न्यायको फुल रोप्ने हो भने कसैले पनि अन्यायमा बस्नु पर्दैन भन्ने कुरा आइतेद्वारा अभिव्यक्त भएको छ ।

आइतेले नयाँ युगको प्रस्थापना बोकेका कारण उसले स्थानीय चुनावमा विजय प्राप्ति गर्दछ र एउटा राजनीतिक तथा सामाजिक जिम्मेवारीलाई कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारी स्थानमा आइपुग्दछ । ऊ आफ्ना विरोधीका जालभेल र षड्यन्त्रहरूको सामना गर्न तयार हुन्छ र अन्ततः विजयलाई सुनिश्चित गर्ने भरपर्दो विचारकोरूपमा खडा हुन्छ ।

३.५.२. २गोमती

गोमती लिङ्गका दृष्टिले नारी पात्र हो । गोमतीको बुवा चल्लुराम अत्यन्त हेला गरिएको तर सामाजिक रूपमा अस्तित्व कायम गर्दै उत्पीडित र शोषित मानिस जनता अन्तर्गतको एक प्रतिनिधि पात्र हो । आफ्नो जीवनको अगाडि उत्पीडनको भयाङ्कर अवस्थालाई देखेकी गोमतीले विद्रोही चेतकासाथ आफ्नो क्रियाकलापलाई अगाडि बढाएकी छ । आफ्नो प्रेमको रूपमा रहेको आइतेलाई ढाडस दिदै पुलकित पार्दछे र आफ्नो जीवनको नजिक ल्याउँदछे । जीवन त बाँच्नै पर्दछ भन्ने दृढ अठोट भएकी गोमती उपन्यासकार आफू सानो छदाँ उनका बुवाद्वारा गोमतीबारे रचिएको लोक टुक्का जुन उनको मन मस्तिष्कमा बसेकी एउटी सुन्दरी हुन्छे र २०४६ सालमा आफू कलेज पढ्न जानेबेलाका सत्यानको फालावाङ्ग उकालोमा भेटिएकी एक १६ वर्षे ठिटि थिई र उसँग उनले मखन टाकुरीसम्म यात्रा गरेका थिए । त्यसपछि गोमती उपन्यासकारको जीवनमा कहिल्यै पनि आइन तर उपन्यासमा व्यक्त हुन पुगेकी छ । अनकूल पात्रको रूपमा रहेकी गोमती त्रिलालको षड्यन्त्रद्वारा मारिन्छे । आइतेलाई कमजोर बनाउने योजना अनुसार उनीहरूले गोमतीलाई मारेका थिए । तर यो सिद्ध भयो की आइते त्यसरी कमजोर भएन बरु ऊ गोमतीको प्रेमको अनुभूतिलाई मुक्ति आन्दोलनमा समावेश गरेर दृढतापूर्वक अगाडि बढ्दै जान्छ । यसरी सच्चा प्रेम प्रदान गर्ने एक उच्च नारी दृढ अठोट भएकी साहसी नारी र सहादत हाँसिल गर्न सक्ने एक वीरङ्गनाको रूपमा गोमतीको यस उपन्यासमा स्थान रहेको छ ।

३.५.२. ३त्रिलाल

वनमाराका बुढाहरू उपन्यासमा व्यक्त भएका त्रिलालहरूमा बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल रहेकाछन् । बुद्धिलाललाई बुद्धि र विचारको स्रोतको रूपमा मनलाललाई मनका आधारमा व्यक्त हुने पात्रको रूपमा र धनलाललाई धन सम्पतिको सम्बन्ध जोडिएको बढी

स्वार्थी पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । बुद्धिलाल योजना कर्ता, मनलाल कार्यकारी .(कार्यान्वयन गर्ने) र धनलाललाई धन लगानी गर्ने (दाता)को रूपमा देखिन्छ ।

प्रतिकूल भूमिका निर्वाह गर्ने यिनीहरू अत्यन्त चलाख, भ्रम छर्न सक्ने, योजना र उद्देश्य भएका र निर्दयी व्यवहारले युक्त छन् । यिनीहरू सत्ता र शक्तिलाई जसरी पनि हत्याउने उद्दममा अत्यन्त सक्रिय छन् । त्यसैले यिनीहरूको दर्शन पूर्ण रूपले प्रतिक्रियावादी प्रकारको छ भने कार्य पनि मानव विनाशकारी, अहितकारी, क्षुद्र एवम् फट्याइपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत भएको छ । यिनीहरूका हरेक योजना र क्रियाकलापहरू नयाँ युगको स्थापना हुन नदिने र आफ्नो युगको अस्तित्व जोगाउनमा केन्द्रित भएका छन् । त्यसैले बुद्धिको स्रोतको रूपमा रहेको बुद्धिलालले अनेक प्रपञ्च र योजनाहरू अगाडि ल्याउँछ । उसले भ्रम छरेर जनताको न्यून चेतनाको फाइदा उठाउने, विद्रोहीलाई फकाउने, आफ्नो पक्षमा पार्ने जस्ता योजनाहरू मनलाल मार्फत कार्यान्वयन गर्दछ । तर तिनको असफलताको कारणले उनिहरूको अस्तित्व डगमगाउन थाल्दछ । तर बुद्धिलाल एउटा स्थायी प्रवृत्ति भएका कारणले आफ्नो अस्तित्वको लागि पुनः नयाँ तानाबाना बुन्नु थाल्दछ । विभिन्न षड्यन्त्रहरू गर्ने, विद्रोहीलाई दबाउने र मित्रहरूमाथि विश्वासघात गरेरपनि अस्तित्वमा रहनु पर्दछ भन्ने नीति अख्तियार गर्दछ । यस अनुसार उसले गोमतीको हत्या गर्ने, चल्चुरामलाई धम्की दिने, आइतेलाई जेल हाल्ने जस्ता प्रयत्नहरू गर्दछ, यो कार्य राजनीतिक भूमिकामा रहेका कारणले मनलाललाई गर्न लगाउँछ, र त्यसका लागि धनलाललाई धन खर्च गर्न अग्रसर पार्दछ ।

त्रिलाल अत्यन्त शक्तिशाली र सक्रियताले सम्पन्न प्रतिकूल पात्रहरू हुन् । उनीहरू आफ्नो धर्म र कर्ममा इमानदारीता पूर्वक प्रस्तुत भएका छन् । उनीहरूमध्ये सबभन्दा स्वार्थी धनलाल हुन्छ किनभने उसले जुन कर्महरू गर्थ्यो त्यो केवल धन आर्जनका लागि नै गर्थ्यो । तर बुद्धिलालका योजनाहरू असफल हुदै जानु, मनलालको नेता हैसियत दात हुदै गएपछि धनलालको धन मात्र नोक्सान हुने तर लाभ नहुने स्थिति सृजना हुन्छ । धनको लोभले वंशिभूत भएको धनलालले आफ्नो असन्तुष्टि त्रिलालको बीचमा पेश गरेपछि उसको जीवनको आयु छोटिन्छ । 'एक तीर दुई शिकार'को नीति बुझेको बुद्धिलालले धनलालको हत्या गर्ने र त्यसको जिम्मेवारी आइतेलाई बनाउने योजना अगाडि सार्दछ । त्यसको कार्यान्वयनको लागि मनलाललाई अग्रसर तुल्याउँछ । धनलालको हत्या भए पनि बुद्धिलालले अगाडि सारेको योजना

मुताविक सफलता प्राप्त हुँदैन । यदि यो योजना सफलता भएको भए बाँकी दुई लालहरूले आफूलाई शक्ति सम्पन्न बनाउन सक्ने थिए भन्ने बुद्धिलालको तर्क थियो । तर त्यो असफल भएपछि सबभन्दा पहिले मनलालको औचित्यतामाथि प्रश्न चिन्ह खडा हुन पुग्यो । त्यसैले मनलाल पनि बुद्धिलालको योजना बमोजिम चलन अस्वीकार गरेपछि बुद्धिलालले अपमान गर्दै उसलाई आफ्नो जीवनबाट लखेटिदिन्छ । अब बुद्धिलाल एकलै हुन्छ, ऊ अनेक मनोविकारबाट सताइन्छ र नयाँ युगबाट लखेटिन्छ । ऊ भाग्दै जान्छ तर पनि आफ्नो प्रवृत्तिबाट टसको मस हुँदैन । ऊ भन्छ:-

“मेरो युगको स्वभाव, चरित्र र विशेषता नै यस्तै छ, यस्ता कामहरू गर्नु मेरो बाध्यता हो, आफ्नो युगको अस्तित्वको लागि म यस्तै रूपमा सक्रिय हुन्छु ।”
पृ. : १९७)

यसरी त्रिलालहरू धूर्त, फटाह, शोषक, यथास्थितिवादका अनुयायी, हत्यारा जस्ता प्रतिकूल प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा खडा भएका छन् । यसो भएतापनि उनीहरू बुद्धि, शक्ति र धनको संयुक्त स्वरूपमा प्रस्तुत भएका छन् । योजनाबद्ध कार्यशैली र सक्रिय कार्यव्यवहार उनीहरूको विशेषता बन्न गएको छ ।

३.५.२.४ चल्लुराम

चल्लुराम वनमाराका बुढाहरू उपन्यासको एउटा महत्त्वपूर्ण पात्र हो । यो पात्र उपन्यासको अधिकांश भागमा विचरित छ । जाली-फटाह, शोषक, बलशाली आदि शक्तिसम्पन्न तत्त्वहरूबाट सताइएका मानिसहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रको रूपमा यो पात्रलाई खडा गराइएको छ । चल्लुराम हेपिन सक्ने, थोरै खानेकुरामा मात्रै पनि बिक्न सक्ने, निरिह प्राणीको रूपमा चित्रित छ । तर बेला र घडीले उसलाई परिवर्तन पनि गर्न सक्दछ भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रष्ट भएर आएकोछ । चल्लुराम चेतनाका कारणले मात्र बलशालीहरूको पैतलामुनि पर्न गएको थियो । तर उसले आफ्नो हैसियतलाई बुझ्न सक्ने स्थिति सृजना भएको खण्डमा उसको वर्गमाथि टिकेको शोषक वर्ग कसरी धराशायी हुन सक्छ भन्ने कुरा चल्लुरामको भूमिकाबाट प्रष्ट हुन्छ । चेतनाको उचाइमा आउन सकेमा चल्लुरामहरू बढिएर शक्तिशाली बन्न सक्ने पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा देखा पर्दछन् ।

३.५.२.५ अन्य पात्रहरू

अन्य पात्रहरू पनि अनुकूल र प्रतिकूल भएर आएका छन् । कार्यव्यापार हुँदा एउटै वर्गका मानिसहरू पनि अनुकूल र प्रतिकूल भूमिकामा बाँडिन सक्ने अवस्थालाई यी पात्रहरूले दर्शाएका छन् । त्यसरी आवश्यकता अनुसारको भूमिका लिएर अनुकूल पात्रका रूपमा सोमे, मङ्गले, बुधे जस्ता व्यक्तिहरू देखा परेका छन् । उनीहरूले आइतेलाई साथ दिएर सत्य र न्यायका पक्षमा काम गरेका छन् । प्रतिकूल कार्यव्यवहारलाई सघाउनेहरूमा थिए : रिखे, गन्जे, अनन्ते, नैने, चिम्रे, नारे र लटे । यिनीहरूले त्रिलालको सोभो हुने गरी काम गरेका छन् । त्यसैले यिनीहरू त्रिलालका हर्षवा चरुवाको रूपमा चित्रित भएका छन् । जैदे कामी जो आइते र मङ्गलेको बुवा हो, ऊ निरिह प्राणीको रूपमा देखापर्छ र छिट्टै मरेको कारणले उसको कार्यव्यवहार विस्तार हुन सकेको छैन । घाँटी कामी र विकासी मगर पनि आवश्यकताका आधारमा उपस्थित गराइएका छन् । उनीहरू गाउँका सीधासादा जनताका रूपमा प्रष्ट्याइएका छन् । यसका साथै सुर्मादेवीको मन्दिर (जुन बर्भाङ जिल्लाको चैनपुरमा अवस्थित छ, त्यसलाई परिकल्पनात्मक रूपमा उपन्यासमा भित्र्याएर उपन्यासकारले उपन्यासको विषयवस्तुलाई खँदिलो र अर्थपूर्ण बनाउने काम गरेका छन्), घरको धुरीमा चढ्ने कुकुर, स्याल, मूलपानीको सिरानमा उभिने कालो वस्त्रधारी, बन्चरेभीर आदि पनि कल्पित पात्रको रूपमा अगाडि सारिएका छन् । पँधेरामा पानी भर्न जाने आइमाईहरू, गोमतीकी बालसखा गाजली आदि पनि कार्यव्यवहारका आधारमा यस उपन्यासका पात्रहरूको रूपमा देखा परेका छन् ।

३.५.३ परिवेश

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासको कथावस्तु नेपालको गाउँवस्तीमा चल्ने राजनीतिसित सम्बन्धित छ । कुनै निश्चित स्थान नभए उपन्यासको कथावस्तुको आधारमा नेपालका अनेक गाउँवस्तीहरू र नेपाली जनताको जीवनबाट यो कुरा बुझ्न गाह्रो पर्दैन । यसमा कचहरी बस्ने, भेला हुने, मलामी जाने, पानी पँधेरोमा जाने, जाँड रक्सीको प्रयोग, रुढिवादको व्यापक स्थान, मूलपानी घरको धुरी भन्ने जस्ता विषयहरूले गाउँको परिवेशलाई बुझ्न समस्या पर्दैन । यो समयकाल २०४६ सालको जनआन्दोलनपछिको नयाँ परिस्थिति हो भन्ने कुरा पनि यस उपन्यासमा अभिव्यक्त राजनीतिक दाउपेचलाई बुझ्दा स्पष्ट हुन्छ । नेपालगञ्जको धम्बोजी चोक, सल्यान फाल्गुन उकालो, सल्यानकै मखनटाउरी,

दाङतुल्सीपूर, सुर्मादेवीको मन्दिर जस्ता ठाउँहरूको नाम भने किटिएरै आएकोले उपन्यासको परिवेश यी ठाउँहरूमा पनि विचरित भएको कुरा प्रष्ट छ । यस उपन्यासमा स्थान विशेषलाई भन्दा परिवर्तित परिस्थितिमा सत्ता हारेको वर्ग र सत्ता प्राप्त गरेको वर्गको प्रवृत्ति र कार्यव्यवहारलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासको उद्देश्य रहेकोले स्थानको मूर्तता हुन सकेको छैन । त्यसैले यो उपन्यास वैचारिक परिवेशमा संरचित भएको छ ।

३.५.४ उद्देश्य

वनमाराका बुढाहरू उपन्यासले २०४६ सालको जनआन्दोलनपछिको नयाँ परिस्थितिमा आफ्नो युग गुमाएको वर्ग र नयाँ युगको मालिक बन्न पुगेको वर्गको मनोवैज्ञानिकतालाई प्रस्तुत गर्दै तिनीहरूका प्रवृत्तिको स्थितिलाई प्रष्ट पार्ने उद्देश्य लिएको पाइन्छ । खासगरी पञ्चायतकालमा एउटा बन्द समाज थियो । त्यहाँ अधिकार, प्रजातन्त्र, न्याय वा स्वतन्त्रता जस्ता शब्दहरूको उच्चारण भएको सुनिदैन थियो । तर नेपालमा बहुदलीय व्यवस्था आएपछि ती कुराहरूबारे सर्वसाधारणमा पनि छलफल चलन थाल्यो । यसले अधिकारमा पहुँच राख्नका लागि राजनीतिमा पनि हैसियत पूर्ण स्थान लिनुपर्ने कुराको चेतना सर्वसाधारण जनतामा पनि जागृत भएर आयो । उपन्यासको कथावस्तुले बताउँछ कि सत्ता गुमाएको वर्ग पनि चूपचाप रहन सक्दैन । उसले पनि आफ्नो अस्तित्वको सङ्घर्ष गरिरहन्छ । सङ्घर्ष जायज कुरा भए पनि केका लागि सङ्घर्ष भइरहेको छ भन्ने कुरा प्रमुख हो । त्यसैले न्याय र अन्यायको भेद गरेर मात्र सङ्घर्षसम्बन्धीको धारणामा स्पष्ट हुनुपर्ने कुराप्रति पनि उपन्यासले सजग बनाउने उद्देश्य लिएको छ ।

वनमारा बुढाहरू उपन्यासले राजनीतिक सङ्घर्ष विपरित वर्गहरूका बीचमा चलने वर्गसङ्घर्षको स्वरूप भएको कुरा प्रष्ट पार्ने उद्देश्य लिएको छ । त्यस अनुसार फरक फरक विचारको सङ्घर्ष, कार्ययोजना, कार्यशैली र मार्गहरूबाट ती विपरित वर्गहरूको क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गरेर उक्त वर्गसङ्घर्षको सार्थकता र औचित्यता सिद्ध गर्ने प्रयास भएको छ । सत्यको जीत हुन्छ, तथापि हार भएको पक्ष पनि कमजोर हुँदैन । आफ्नो युगको अस्तित्वको लागि सबै पक्षहरू प्रयासरत हुन्छन् भन्ने कुराको प्रमाण दर्शाउनु पनि यो उपन्यासको उद्देश्य भएको देखिन्छ ।

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासले शोषक वर्गको फट्याँइ, सर्वसाधारणमाथि उनीहरूको दुर्व्यवहार, गरीबहरूको निरिहपना, चेतनाका लागि सङ्घर्ष र चेतना प्राप्त भएपछि सर्वसाधारण जनताको शक्तिको स्वरूपलाई पहिचान गराउने उद्देश्य पनि राखेको छ । यस अनुसार शोषक वर्गहरूको तर्फबाट अनेकौ प्रकारका प्रपञ्चहरू रचिएका छन्, अन्धविश्वासहरू फैलाइएका छन् र अनेक राजनीतिक तथा गैरराजनीतिक षड्यन्त्रहरू गरिएका छन् । स्वार्थका क्षुद्र चरित्रहरू, विश्वासघात, हत्या लगायतका चरित्रहरूलाई प्रतिकूल पात्रहरूको स्वामित्वमा राखिदिएर उपन्यासले न्यायको पैरवी गर्ने उद्देश्य राखेको छ । निरिह जनताको चेतनाको विकास, बलिदानी, अद्वितीय सङ्घर्ष लगायतका विषयहरूलाई नयाँ युगका हकदारहरूको स्वामित्वमा राखिदिएर पुरानो युगको अवश्यभावी अन्त्यको स्थितिलाई प्रष्ट पार्ने उद्देश्य पनि उपन्यासले लिएको पाइन्छ ।

यसरी वनमाराका बुटाहरू उपन्यासले विपरित वर्गहरूको सङ्घर्षबारे द्वन्द्वात्मक दृष्टिकोण र विश्लेषणलाई प्रस्तुत गरेर त्यसको वैचारिक, दार्शनिक र सैद्धान्तिक पक्षलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै प्रष्ट पार्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ ।

३.५.५ दृष्टिबिन्दु

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइते, गोमती, बुद्धिलाल, मनलाल, धनलाल, चल्लुराम, जुठे, मङ्गले, बुधे, गिठे, भ्याकुरे, रिखे, गन्जे, नारे, लटे, चिम्रे, लगायतका थुप्रै पात्रपात्राहरू उल्लेख भएका छन् । उनीहरूको माध्यमबाट नै उपन्यासको कथनी भएको छ । यी विभिन्न पात्रपात्राहरूका संवाद, मनोवादहरू र विभिन्न क्रियाकलापबाट उपन्यासको विषयवस्तुको विस्तार भएको छ । त्यसैले यो उपन्यास तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा संरचित भएको छ ।

३.५.६ भाषाशैली

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासको भाषाशैली सरल, सहज र मिठास छ । यसमा प्रयोग भएका शब्दहरू नेपाली भाषाका हुन् । स्थानीय शब्दहरूको प्रयोग नभएका कारणले आम रूपमा उपन्यासलाई बुझ्न भाषागत रूपमा नेपाली भाषा बुझ्ने र बोल्ने भए हुन्छ । कैयौं तुक्काहरू, उपकथाहरू, उखानहरूको प्रयोगले उपन्यासको पक्षलाई रोचक र मिठास बनाएको पाइन्छ । उपन्यास काव्यिक रूपमा व्यक्त भएको छ ।

३.५.७ निष्कर्ष

वनमाराका बुटाहरू उपन्यास द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनमा आधारित भएर संरचित भएको छ । प्रगतिवादी धाराका उपन्यास जगतमा यो उपन्यास शक्तिशाली छ । यसको विचारधारात्मक पक्ष अत्यन्त बेजोड रहेका कारणले उपन्यासको शक्तिलाई बुझ्नका लागि राजनीतिक तथा दार्शनिक विचारको प्रभाव परेका वा बुझेका पाठकहरूको आवश्यकता पर्दछ । त्यसले त राजनीतिक सङ्घर्षको स्थितिलाई बुझ्नका लागि जो कोही पाठकले पनि यस उपन्यासको प्रयोग वा अध्ययन गर्न सक्छन् ।

२७ खण्डमा विभाजित र २०० पेजसम्म विस्तारित यो उपन्यासमा उपन्यासकार पुरीले पहिलेका दुई उपन्यासहरूमा प्रयोग गरेको शैलीलाई प्रयोग गरेका छैनन् । तर काव्यिक शैलीमा प्रस्तुत भएकोले उपन्यास काव्यिक र मिठास बन्न गएको छ । उपन्यास भाषाशैलीका दृष्टिले सरल र सुन्दर छ । कैयौँ स्थानहरूमा तुक्काहरू, उखानहरू र काव्यिक शैलीको प्रयोगका कारणले उपन्यास बुट्टादार बन्न गएको छ । उपन्यासको भाषामा कुनै समस्याहरू छैनन् । एकाध बाहेक सबै नेपाली भाषाका प्रयुक्त शब्दहरू भएकोले भाषिक कठिनाइहरू रहेका छैनन् ।

उपन्यास २०४६ सालको जनआन्दोलनपछिको नयाँ परिस्थितिमा आफ्नो अस्तित्वको प्रश्न लिएर मैदानमा आएका दुई विपरित वर्गहरूको सङ्घर्षको दस्तावेज हो भन्दा पनि हुन्छ । नयाँ युग र पुरानो युग बीचको द्वन्द्वलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । राजनीतिक र वैचारिक सङ्घर्षको स्वरूपले सामाजिक रूप लिएको कुरालाई उपन्यासमा झल्काइएको छ । उपन्यासका पात्रहरू बेजोड रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उनीहरूले आफ्नो प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्नमा सम्पूर्ण क्षमता प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले पात्रहरूले निर्वाह गरेको भूमिका न्यायपूर्ण छ ।

वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइते, गोमती, त्रिलाल (बुद्धिलाल, मनलाल र धनलाल) चल्चुराम जस्ता पात्रहरूले विशेष स्थान ओगटेका छन् । यिनीहरूका अतिरिक्त अन्य कैयौँ पात्रपात्राहरू उपन्यासमा आएका छन् । आइते उपन्यासको केन्द्रीय पात्रको रूपमा रहेकोले सम्पूर्ण विषयमा आइते झुल्केर आएको छ । गोमतीको पनि चर्चा भएको छ

भने चल्लुराम पनि त्यत्तिकै महत्त्वकासाथ प्रस्तुत गरिएको छ । प्रतिकूल पात्रहरू त्रिलालहरूले उपन्यासको औचित्यतालाई सिद्ध गरेका छन् । उनीहरूलाई उपन्यासबाट भिकिदिने हो भने उपन्यासको सार्थकता र उद्देश्यको नै अन्त्य हुन्छ । त्यसैले केन्द्रीय पात्र जत्तिकै त्रिलालहरूको उपस्थिति यो उपन्यासका लागि आवश्यक बन्न गएका छन् ।

वनमाराका बुढाहरू उपन्यासमा वैचारिक पक्षहरूमा द्वन्द्व गराउने र युगानुकूल पक्षको विजयलाई स्थापित गराउने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ । तर यसका साथसाथै पुरानो युगको अन्त्य भए पनि त्यसको पुर्नरागमन हुने सम्भावनालाई पनि यस उपन्यासले प्रष्ट गरेको छ । त्यसैले त्यसका विरुद्ध निरन्तर सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कुरालाई प्रष्ट पार्ने उद्देश्य पनि रहेको पाइन्छ ।

वनमाराका बुढाहरू उपन्यास जनताको शक्तिलाई बढोत्तरी गर्ने र जनतामाथि अन्याय लादने पक्षलाई धराशयी बनाउने उद्देश्यले भरिपूर्ण छ । यो उपन्यासमा अन्यायको अन्त्य र न्यायको दिग्विजयको लागि हरेक युगमा आइतेहरू जन्मिरहनुपर्ने कुरा अवगत गराइएको छ । यसरी उपन्यास गरिखाने वर्गको विचारको स्रोत र प्रेरणाको रूपमा अगाडि आएको देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

प्रवृत्तिगत आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिता

४.१ विषयप्रवेश

आख्यानकार रामप्रकाश पुरीका हालसम्म तीनवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । तिनका आ-आफ्नै किसिमका प्रवृत्ति र विशेषता रहेका छन् । तिनै आधारमा यस परिच्छेदमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ प्रगतिवादी दृष्टि

समाजमा व्याप्त शोषण, उत्पीडन, धार्मिक अन्धविश्वास, सांस्कृतिक उपनिवेश, गलत संस्कार जस्ता विकृति विसङ्गतिको अन्त्य गरी सभ्य, सुन्दर समाजको निर्माण गर्न मार्क्सवादी बाटो अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादी रचनाले राखेको पाइन्छ । गरीब तथा श्रमिकहरूको नेतृत्व तथा पहलमार्फत सामन्त पूँजीपतिहरूको अन्त्य गरी साम्यवादी शासन व्यवस्था स्थापनामा जोड दिनु प्रगतिवादी रचनाको विशिष्टता हो । पुरीका नानीकी आमा, सच्चाइको गीत र वनमाराका बुटाहरू उपन्यास यही मान्यता र प्रयत्नमा आधारित रहेको पाइन्छ । नानीकी आमाका नम्रता, प्रकाश, जेलकी बुढीआमा, हर्कबहादुर जस्ता पात्रले यही प्रयत्नमा जीवन समर्पण गरेका छन् । सच्चाइको गीत उपन्यासको दीपले समाजमा व्याप्त खराब कुसंस्कार, व्यवस्थाको अन्त्य गर्न बलिदानीपूर्ण सङ्घर्ष गरेको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइतेले गरेको सङ्घर्ष र विजय पनि प्रगतिवादी मान्यतामा आधारित रहेको पाइन्छ । यी पात्रहरूले भावुक क्रान्तिकारीता नदेखाई वैचारिक, नियमवद्ध दृढ, संयमित क्रान्तिकारीता प्रदर्शन गरेका छन् ।

४.३ मार्क्सवादी विचार

मार्क्सवादी साहित्यक चिन्तनको शुरुवात मार्क्सवादी दर्शनसँगै कार्ल र एङ्गेल्सबाट भएको हो । कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सबाट व्याख्या गरिएको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शन अनुरूप साहित्यलाई हेर्नु नै साहित्य सम्बन्धि मार्क्सवादी

विचार हो । समाज वर्गगत रूपमा विभाजित बनेको हुन्छ भने द्वन्द्व पनि वर्गगत रूपमा चल्ने गरेको पाइन्छ । इतिहासको प्रारम्भमा दास र मालिकबीच चलेको द्वन्द्व क्रमशः किसान र सामन्त हुँदै श्रमिक र पुँजीपतिसम्म आइपुगेको छ । जबसम्म वर्गीयभेद रहन्छ तबसम्म द्वन्द्व चलिरहन्छ र समाज परिवर्तनको लागि द्वन्द्व चलाउनु पर्छ भन्ने मार्क्सवादी विचार पुरीका नानीकी आमा, सच्चाइको गीत तथा वनमाराका बुटाहरूजस्ता यी तीनवटै उपन्यासले बोकेको पाइन्छ । नानीकी आमाको प्रकाश र नम्रता, सच्चाइको गीताको दीप तथा वनमाराका बुटाहरूको आइतेले गरेको सङ्घर्ष मार्क्सवादी विचारसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । यी पात्रहरूले समाजको विकास निर्माण तथा परिवर्तन गर्न मार्क्सवादी विचारलाई पुष्टी गरेका छन् ।

४.४ अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरोध

पुरीका उपन्यासहरू मार्क्सवादी विचारको मान्यतामा आधारित रहेकाले अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमन मानवहीतको लागि अत्यन्तै असह्य पीडादायक हुने भएकोले त्यसको विरोध उनका उपन्यासहरूमा उल्लेख गरिएको छ । पात्रहरूले अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनका विरुद्ध सशक्त आवाज उठाएका छन् । बुद्धिलाल, मानलाल र धानलाल जस्ता शोषक, सामन्त र षड्यन्त्रकारीको हेपाहा प्रवृत्तिको विरोध आइते, गोमती र मङ्गलेले वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा गरेका छन् । त्यसैगरी नानीकी आमा उपन्यासमा प्रकाश र कान्छी बुहारीले अमर बाजेले दिएको दुःखद दर्दनाक अत्याचार, शोषण, उत्पीडन र अन्यायको विरोध गरेका छन् ।

४.५ क्रान्तिचेतना र विद्रोहात्मकता

पुरीका औपन्यासिक पात्रले विद्यमान व्यवस्थाप्रति तीव्र असन्तोष प्रकट गरेकाछन् भने विद्रोह मार्फत परिवर्तनको चाहना राखेका छन् । विद्यमान कुसंस्कार, परम्परा र गलत शासनशैलीप्रति ती पात्रले असहमति जनाएका छन् भने गलत शासन व्यवस्थालाई तोड्दै नवीनताको खोजी गरेकाछन् । नानीकी आमा उपन्यासमा प्रकाशले घरपरिवार तथा विद्यमान व्यवस्थाप्रति विद्रोह गरी क्रान्तिमा होमिएको छ भने नम्रताले पनि खराब सोचको पति शोभारामसँग सम्बन्ध विच्छेद गरी सच्चाइको मार्ग अपनाएको देखिन्छ । सच्चाइको गीत उपन्यासमा दीपले घरपरिवार र विद्यमान व्यवस्थाप्रति विद्रोह गरी सच्चाइको यात्रा

तय गरेको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइतेले सामन्ती व्यवस्थाप्रति विद्रोह गरी लक्षित सङ्घर्षमार्फत विजय प्राप्त गरेको छ ।

४.६ वर्गीयता

वर्तमान समाज दुई वर्गमा विभाजित रहेको छ । एउटा पूँजीपति वर्ग जससँग प्रसस्त स्रोतसाधन तथा पहुँच रहेको छ र अर्को श्रमिकवर्ग जससँग अथाह श्रमशक्ति हुँदाहुँदै पनि श्रमको उचित मूल्य पाउन सकेको छैन । अर्थात् अधिकारविहीन भएर भोकभोकै अन्याय सहदै बाँचिरहेको अवस्था छ । अल्पसङ्ख्यक श्रमिकमाथि अन्यायपूर्वक शासन गरेका छन् । यही वस्तुतथार्थमा रही पुरीले श्रमिकवर्गप्रति अगाढ आस्था र सम्मानभाव प्रकट गरिएको वर्गीय दृष्टिकोण राखेका छन् । उनले उपन्यासमा अन्याय, अत्याचार र पूँजीपति सामन्ती वर्गप्रति तीव्र आक्रोसको भाव प्रकट गरी अन्त्य गर्ने सङ्कल्प गरेका छन् । नानीकी आमा उपन्यासमा शोभाराम अमर बाजेजस्ता शोषकहरूप्रति प्रतिकारको भाव प्रकट गरिएको छ भने प्रकाश, नम्रता, जेलकी बुढीआमा, हर्कबहादुर जस्ता गरीब श्रमिकवर्गका प्रतिनिधि पात्रप्रति उच्च सम्मान र आदरभाव व्यक्त गरिएको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा आइते, मङ्गले, गोमती, चल्लुराम, मनलाल र धनलालजस्ता शोषक, सामन्त, पूँजीपतिवर्गप्रति प्रतिकार र आक्रोस प्रकट गरिएको छ ।

४.७ दार्शनिकता

साहित्य जीवन हो, जीवन साहित्य हो; जीवन नभएको साहित्य हुँदैन । साहित्यकार एउटा स्रष्टा हो । उसले आफ्ना सृजनाद्वारा एउटा नयाँ समाजको आशा गरेको हुन्छ । यसका निम्ति उसले आफ्नो स्पष्ट जीवनदर्शन बनाएको हुन्छ । जीवनलाई हेर्ने र बुझ्ने दृष्टिकोण दर्शन हो । विशेषतः आध्यत्मवादी र भौतिकवादी गरी दर्शन दुई भागमा विभाजित भएको पाइन्छ । आध्यत्मवादले यो संसार परमात्माले सृजना गरेको, रहस्यत्मक रहेको र जीवन व्यर्थ निस्सार रहेको तर्क गर्दछ भने भौतिकवादले पदार्थको द्वन्द्वात्मक नियमानुसार कार्यकारण शृङ्खलामा यो संसारको निर्माण भएको र जीवन महत्त्वपूर्ण तथा मूल्यवान भएको तर्क गर्दछ । उपन्यासकारले सच्चाइको गीत उपन्यासमा यी दुवै दर्शनको तुलना गर्दै

आध्यत्मवादी दर्शन भुट, भ्रामक र अर्थहीन भएको तथ्य उल्लेख गरेकाछन् भने भौतिकवादी दर्शन वस्तुपरक र मूल्यवान भएको सत्य प्रमाण पेश गरेकाछन् ।

४.८नयाँ मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड

पुरीले आफ्ना उपन्यासमा यस्ता कला संस्कृतिको संरक्षणमा कर्तव्य गर्ने शिलशिलामा परम्परागत रूपमा चल्दै आएका गलत सोच विचारलाई त्यगदै नवीन मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड दिएका छन् । नानीकी आमा उपन्यासमा नारीपात्रलाई नायकीकरण गरिएको छ । प्रेमविवाहलाई मान्यता दिँदै स्थापनामा जोड दिएको छ । नम्रतासँग शोभारामले गर्ने वासनात्मक प्रेमलाई तोडेको र प्रकाश र नम्रताबीचको वर्गीय प्रेमको सार्थकता देखाइएको छ । परम्परागत रूपमा चलेको विवाह सम्बन्धी धारणालाई वर्गीयताको सापेक्षतामा र उद्देश्यमूलक हुनुपर्ने रहेको छ । वंशजसम्बन्धी मान्यतालाई वीर्यको उत्पादनसँग नहेरी वर्गीयताको उत्पादनसँग जोड्नुपर्ने मान्यता स्थापना गर्न खोजीएको छ । पुरीका सबै उपन्यासमा मार्क्सवादी विचार, निरन्तर सङ्घर्ष, सुन्दर समाज निर्माण जस्ता नवीनताको खोजी गरिएको छ ।

४.९वस्तुपरक यथार्थता

पुरीको नानीकी आमा, वनमारा बुटाहरूजस्ता उपन्यासमा वस्तुगत यथार्थता प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । नानीकी आमा उपन्यासमा नम्रताको अपहरण सेता फेटा बाँधेका र राता फेटा बाँधेका मध्ये कसैले गरेको सङ्केत गरेर द्वन्द्वको समयमा हुने यावत् अपुष्ट आपराधिक क्रियाकलापको चित्रण गरिएको छ । प्रकाशको जीवनमा पलाएको निम्न पूँजीवादी चिन्तनको प्रस्तुतीमा आम राजनीतिक कार्यकर्तामा आउने वैचारिक विचलनको चित्रण गरिएको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासमा बुढिलाल, मनलाल, र धानलालको शोषकीय शैली र कुकृत्यद्वारा आफ्नो मात्र उन्नति र अस्तित्व चाहने वनमारा प्रवृत्तिको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । गोमतिको हत्यद्वारा विद्यमान नारी अवस्थाको विद्रुप चित्रण गरिएको छ ।

४.१० सरल भाषाशैलीको प्रयोग

रामप्रकाश पुरीको औपन्यासिक भाषा सरल छ भने स्वाभाविक प्रतीक अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न उखानटुक्काहरूको प्रयोग गरी तुकबन्दीयुक्त भाषाको प्रयोग गरिएको छ । सबै उपन्यास वैचारिक भएकोले तार्किक, बौद्धिक खालको प्रस्तुती पनि रहेको

पाइन्छ । नानीकी आमा, सच्चाइको गीतमा केही कविताका भावहरू पनि समावेश गरिएको छ । वनमाराका बुटाहरू उपन्यासको धेरै ठाउँमा कवितात्मक बान्कीका अनुच्छेदहरू भेट्न सकिन्छ । विभिन्न किसिमका स्वाभाविक विम्ब, प्रतीक, अलङ्कारको प्रयोग र कवितात्मक शैलीले उपन्यासको भावगाम्भीर्यता बढाउन र मार्मिकता थप्न सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । यसर्थ सरलताभित्रै स्वाभाविक काव्यात्मक प्रस्तुती आख्यानकार पुरीको भाषागत प्रवृत्ति बनेको पाइन्छ ।

४.११ निष्कर्ष

विद्यार्थी जीवनदेखि साहित्य सृजनामा लागेका पुरीले जीवन भोगाइका क्रममा गरेको सङ्घर्ष, प्राप्त गरेको मार्क्सवादी विचार र तय गरेको राजनीतिक यात्राका प्रतिविम्ब झल्कने खालका सशक्त वैचारिक उपन्यास प्रकाशनमा ल्याएका छन् । उनको औपन्यासिक यात्रा वि.सं. २०६३ देखि शुरु भएको हो । नानीकी आमा (२०६३), सच्चाइको गीत (२०६४) र वनमाराका बुटाहरू (२०६५) जस्ता हालसम्म तीनवटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रकाशित सबै औपन्यासिक कृतिहरू मार्क्सवादी राजनीतिक विचारमा केन्द्रित भएकाले औपन्यासिक यात्राको मोड विभाजनको स्थिति आइसकेको देखिदैन । पुरीमा मार्क्सवादी वैचारिक चिन्तन, प्रगतिवादी दृष्टि, अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरोध, विद्रोहात्मकता र क्रान्तिचेतना, वर्गीय दृष्टिकोण, दार्शनिक विषयवस्तुको प्रयोग, नयाँ मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड यथार्थ वस्तुको चित्रण र सरल, स्वाभाविक भाषाशैलीको प्रयोग जस्ता औपन्यासिक प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत शोधपत्र जम्मा पाँच परिच्छेदमा विभाजित छ । पहिलो परिच्छेदको “शोध परिचय” र पाँचौँ परिच्छेदको “उपसंहार” शोधपत्रका अनिवार्य खण्ड हुन् । दोस्रो परिच्छेद परिचयात्मक र तेस्रो एवं चौथो परिच्छेद प्रायोगिक प्रकारका छन् । यस परिच्छेदमा परिच्छेदगत सारांश र अन्त्यमा समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष

पहिलो परिच्छेदमा यस शोधपत्रको लागि सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शाधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधिअन्तर्गत सामाग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधि प्रस्तुत गरिएको छ भने अन्तमा शोधपत्रको रूपरेखासम्बन्धी विवरणरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत यस शोधपत्रको नायक रामप्रकाश पुरीको संक्षिप्त परिचयसँगै उनको उपन्यास यात्रा सामान्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । रामप्रकाश पुरीको जन्म वि.सं. २०२९ साल श्रावण १६ गते रुकुम जिल्लाको बाँफीकोट काँडा विकट गाँउमा भएको हो । पुरीको पारिवारिक पेशा कृषक भएकोले गाईभैसी पाल्ने, भकारो सोर्ने र वस्तु चराउन लैजाने लगायत बारीमा मल बोक्ने जस्ता कार्य नै बाल्यकालको दैनिकी थिए । पुरीको जन्म निम्न किसान परिवारमा भएकोले उनको बुवाले छोरा छोरीको पढाइ खर्चको लागि अर्काको हलो जोत्ने तथा घरको छाना छाउने काम गरेका थिए । पुरीले घरको कामसँगै विद्यालय

तहको अध्ययनमाउत्तिकै महत्त्व दिन्थे । दाई वीरभान पुरी र विद्यालयका शिक्षकहरूको सहयोग तथा सल्लाहबाट आफूलाई साहित्य लेखनमा हौसला, प्रेरणा दिएबाट नै साहित्य सृजनामा लागेका पुरीले विद्यालयमा हुने विभिन्न प्रतियोगितामा सहभागी भई प्रायः आफूलाई पुरस्कारको भागीदार बनाएका छन् ।

अत्यन्तै सरल जीवनशैली तथा स्वाभिमानी स्वभाव भएका पुरी तडकभडक मन नपराउने, अध्ययनशीलका कारण समाजमा जरा गाडेर बसेका शोषक, सामन्तीको खुलेर विरोध गर्दछन् । खानामा मैकैको रोटी र सिस्नुको तरकारी मन पराउने पुरी लेखन, भाषण, चिन्तन तथा समालोचनामा औधी रुचि राख्छन् । गाँउकै श्री रत्न नि.मा.वि.बाट औपचारिक अध्ययनको सुरुवात गरेका उनले बाँफिकोट मा.वि. रुकुमबाट एस.एल.सी. पास गरेका थिए । उच्चशिक्षा त्रि.वि. अन्तर्गत स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पस प्यूठानबाट इतिहास र राजनीतिकशास्त्र विषयमा स्नातक र त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर काठमाडौँबाट इतिहास विषयमा स्नाकोत्तर तहसम्म औपचारिक शिक्षाको उपाधी प्राप्त गरेका छन् भने मार्क्सवादी दर्शन, पूर्वीय दर्शन र वृहत् अध्ययनको रूपमा अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । पुरी वि.सं. २०४६ साल विद्यार्थी जीवनदेखि नै अ.ने.रा.स्व.वि.यु. (छैटौँ) विद्यार्थी राजनीति र हाल ने.क.पा. (मसाल) निकट राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टीको केन्द्रीय सदस्यका रूपमा कार्यरत छन् भने उनले पूर्णकालीन जीवन नै राजनीतिक पेशामा समर्पित गरेका छन् ।

साहित्य एक परिवर्तनगामी सारथी हो भन्ने मान्यता राख्ने पुरी विद्यालय जीवनदेखि नै साहित्य लेखन सृजनामा लागेका हुन् । सरल, सहज, लगनशील, सहयोगी भावना भएका पुरीको साहित्यिक व्यक्तित्व कवि, आख्यानकार हुँदै समालोचनासम्म विस्तारित भएको पाइन्छ । वि.सं. २०५९ सालमा विष्णु वलीसँग विवाह भएको पुरीको एक छोरा र एक छोरी रहेका छन् । व्यक्तिगत स्वार्थहीन, मानवमुक्ति र सम्वृद्धिको लागि सदैव उच्च विचार बोकेर सामाजिक हित तथा उन्नतिमा लाग्नुपर्छ भन्ने पुरीलाई विभिन्न योगदानको कदर गर्दै सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरिएको छ । उनले नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय शिक्षा पुरस्कार २०६६, राप्ती साहित्य परिषद्बाट राप्ती सृजना पुरस्कार २०६७, जस्ता पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् भने श्री नि.मा.वि. काँडा बाँफिकोट रुकुमले सम्मानपत्र र श्री त्रि.ज. उ.मा.वि. खलङ्गा रुकुमले वि.सं. २०६८ सालमा सम्मान अभिनन्दन प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी साहित्य, साधना, सामाजिक तथा राजनीतिक कार्य, समलोचना लेखन पुरीका मूल कार्यहरू हुन् । मानिसले स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न पाउनुपर्छ, कसैको दास भएर मानवता गुमाउनु हुन्न,

कुनै स्वार्थ नराखी कुनैक्षेत्रमा निरन्तर सङ्घर्ष गर्‍यो भने सफलता प्राप्त हुन्छ । सङ्घर्षशील यात्राको दौरानमा जेजस्ता अप्ठ्यारा कठिनाईहरू आइपर्छन् तिनीहरूको पनि सामना गर्नुपर्छ भन्ने धारणा रहेको छ । जीवनलाई निरन्तर क्रियाशील, सङ्घर्ष, क्रान्तिकारी रूपमा हेर्ने पुरी बहुप्रतिभाशाली व्यक्ति हुन् । बाह्य रूपमा सामान्य कद, गहुँगोरो वर्ण, सामान्य तरप्रभावशाली र आकर्षक देखिने उनी शारीरिक रूपले स्वस्थ देखिन्छन् ।

यसै परिच्छेदमा पुरीको उपन्यास यात्राको पनि सामान्य रूपमा निरूपण पनि गरिएको छ । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका पुरीले उपन्यास विधामा तीनवटा कृति प्रकाशित गरेका छन् । वि.सं. २०४५ सालदेखि उपन्यास लेख्न थालेका पुरीको उपन्यास यात्रा प्रकाशनका क्रममा एकदशपछि रहेको छ । जीवन भोगाइका क्रममा गरेको सङ्घर्ष, ग्रहण गरेको मार्क्सवादी विचार र तय गरेको राजनीतिक यात्राका विविध अनुभूतिलाई उनले साहित्य सृजनामा प्रस्तुत गरेका छन् । पुरीको उपन्यास प्रकाशनको यात्रा प्रथमनानीकी आमा (२०६३), द्वितीय सच्चाइको गीत (२०६४) र तृतीय तथा अन्तिम वनमाराका बुटाहरू (२०६५) रहेका छन् । यी तीनवटै उपन्यासमा पुरीले विविध विशेषता र विषयवस्तु ग्रहण गरी उपन्यासहरू रचना गरेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेदअन्तर्गत विधातत्त्वका आधारमा रामप्रकाश पुरीको उपन्यासकारिताको चर्चा गरिएको छ । संस्कृत साहित्य, पाश्चात्य साहित्य हुँदै वि.सं. १८२७ देखि नेपाली साहित्यमा उपन्यास विधा प्रारम्भ भएको कुरा उल्लेख गर्दै उपन्यासका तत्त्वहरूको पनि निर्धारण गरिएको छ । जसअन्तर्गत कथानक, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दुको परिचय दिइएको छ । यसै परिच्छेदमा रामप्रकाश पुरीको तीनवटा उपन्यासहरूको छुट्टाछुट्टै कृतिहरूलाई तत्त्वगत आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

नानीकी आमा (२०६३) “आमाका महान् गर्भहरूलाई, र महान् क्रान्तिकारी विरासतहरूमा, अनि वर्तमानको अँध्यारोमा न्यायको दीप बालेर भविष्यको उज्यालो खोजिरहेका विश्वका न्यायप्रेमी जनसमूदायलाई” समर्पण यो उपन्यास मोहन विक्रम सिंहको भूमिका, लेखकीय मन्तव्य र २२७ पृष्ठमा विस्तारित कथावस्तु रहेको छ भने तेह्रवटा शीर्षकका आधारमा कथावस्तु रहेको छ । यस उपन्यासका केन्द्रीय पात्र प्रकाश र नम्रताले गरेको वर्गीय सङ्घर्षलाई सशक्त भाव प्रकट गरिएको छ भने खलनायक भूमिका निर्वाह गर्ने शोभाराम तथा अमरबाजे जस्ता शोषक तथा सामन्त पात्रको विरोधाभाष भाव प्रकट गरिएको छ । उनीहरूको मार्क्सवादी विचार, साम्यवादी लक्ष्य र नवीन चेतनाको खोजीमा

लेखिएको यो उपन्यासमा रूप तथा सारको उचित संयोजन रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासले कला पक्ष भन्दा पनि वैचारिक भाव प्रकट गरेर मानवमुक्तिको यात्रा समर्पित गरेको छ भने जीवनको सार्थकता खोजिएको छ । मुक्ति यात्राका क्रममा गलत र सही तत्त्वको पहिचान गरिएको छ भने सम्झौताहीन वर्गयुद्धमा आशा र विश्वासयुक्त धैर्यताको आवश्यक रहेको देखाइएको छ । आमाप्रति उच्च आदरभाव देखाइएको छ भने महान् सहिदप्रति उच्च सम्मान भाव प्रकट गरिएको छ । वैचारिक उच्चताकै आधारमा यो उपन्यास मार्क्सवादी तथा प्रगतिवादी उपन्यास सफल बन्न पुगेको छ ।

सच्चाइको गीत (२०६४) “भविष्यका द्रष्टाहरूलाई” समर्पण गरिएको यो उपन्यास विष्णु वलीको भूमिका र लेखकको भनाइ साथै ६९ पृष्ठमा कथानक विस्तारित रहेको छ भने एघारवटा शीर्षकको आधारमा कथावस्तु समेटिएको छ । यस उपन्यासमा सच्चाइको प्राप्तीको लागि गरिएको जीवनसङ्घर्ष, मार्क्सवादी विचार तथा मानवमुक्तिको लागि ग्रहण गरेको बलिदानीपूर्ण जस्ता विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । सन्ध्या र दीप प्रमुख दुई सत् पात्रको केन्द्रीयतामा यी पात्रले सच्चाइको प्राप्तीमा गरेको सङ्घर्षलाई आध्यत्मवाद दर्शन भुटो र भौतिकवादी दर्शन सत्य भएको पुष्टि गरिएको छ । यस उपन्यासको भौतिक पात्रको जीवन भोगाइको सङ्घर्षमा अवरोध पार्ने अमूर्त पात्रहरूको उपस्थितिले आध्यत्म दर्शनलाई तथा अवरोध हटाउन भौतिक युद्ध आवश्यक हुने कुराले सन्ध्या र दीपले वैचारिक भौतिक युद्ध लडी सफलता प्राप्त गरेका छन् । यस उपन्यासमा औपन्यासिक तत्त्वको केही कमजोरी रहे तापनि वैचारिक रूपमा सवल, वर्गीय पक्षधरता, प्रयोजनपरक सुन्दरता, शोषक वर्गको पतन, उत्पीडन वर्गको उत्थान जस्ता मार्क्सवादी सौन्दर्यको सघन प्रयोजन गरिएको पाइन्छ । मार्क्सवादी चिन्तनमा लेखिएको यो उपन्यास प्रगतिवादी फाँटको सशक्त वैचारिक उपन्यास बन्न सफल रहेको छ ।

वनमाराका बुटाहरू (२०६५) उपन्यास “पुजनीय बाबा र आमाका चरणकमलमा समर्पण” गरिएको छ । यसमा कम्प्युटर ग्राफिक्स डिजाइन डि.आर. ओझा र प्रकाशक समीक्षा ओलीको शुभकामना सँगै स्वयं लेखकका आफन्तहरूप्रति गरिएको स-धन्यवाद आभार र २०० पृष्ठमा विस्तारित कथावस्तु तथा सताइस शीर्षकमा आधारित रहेको छ । सामाजिक तथा राजनीतिक विषयमा लेखिएको यो उपन्यास वनमारा प्रवृत्तिका चरित्रहरूको अन्त्य गर्न शोषण, दमन, विभेद, अन्याय, उत्पीडनहीन समाजको निर्माणमा जोडदिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा षड्यन्त्रकारी शोषक र सामन्तीहरूप्रति आक्रोस व्यक्त गरिएको छ

भने शोषित, पीडित, गरिबी, निमुखाप्रति सम्मान तथा आदार भाव व्यक्त गरिएको छ । यस उपन्यासमा भुट, जालभेल, षड्यन्त्रको डोरोमा अल्झिएको सामन्ती तथा पुँजीवादी व्यवस्थाको पतन देखाइएको छ, भने क्रान्तिकारी विचार र सम्झौताहीन वर्गसङ्घर्षद्वारा चलेको श्रमिक किसानहरूको विजय देखाइएको छ । क्रान्तिकारी तथा मार्क्सवादी वैचारिक भावमा प्रस्तुत र परिवर्त गर्न चाहेको वनमारा प्रवृत्तिलाई यस उपन्यास सफल प्रगतिवादी उपन्यास बन्न सकेको छ ।

चौथो परिच्छेद अन्तर्गत प्रवृत्तिगत आधारमा रामप्रकाश पुरीका आख्यानकारिताको चर्चा गरिएको छ । पुरीका उपन्यासहरू राजनीतिक क्रान्तिकारी विचार, परिवर्तित वैचारिक भाव, शोषित, पीडित र उत्पीडनप्रतिको पक्षमा र पुँजीपति तथा सामन्तीले गरेको अन्याय अत्याचारको विरुद्धमा घृणित आक्रोस व्यक्त गरी सामन्तीको पतन र उत्पीडनको उत्थानमा सफल भएको कथावस्तुको वैचारिक भाव प्रस्तुत भएको छ । यस्तै वैचारिक र चिन्तनका आधारमा पुरीका उपन्यासमा विभिन्न प्रवृत्ति तथा विशेषताहरूको प्रस्तुती रहेको पाइन्छ । जस्तै:-

१. प्रगतिवादी दृष्टि
२. मार्क्सवादी विचार
३. अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरोध
४. क्रान्तिचेतना र विद्रोहात्मकता
५. वर्गीयता
६. दार्शनिकता
७. नयाँ मूल्यमान्यताको स्थापनामा जोड
८. वस्तुपरकता
९. सरल भाषाशैलीको प्रयोग

यसरी विभिन्न वैचारिक प्रवृत्तिगत आधारमा रहेका पुरीका तीनवटै उपन्यासहरू मार्क्सवादी प्रगतिवादी धारामा सफलतापूर्वक प्रस्तुतभएका छन् ।

५. ३समग्र निष्कर्ष

उपन्यासकार रामप्रकाश पुरी नेपालको प्रगतिवादी साहित्य क्षेत्रका एक प्रमुख र प्रतिनिधि व्यक्तित्व हुन् । यस शोधमा अध्ययन भएका उनका तीनवटा उपन्यास नानीकी

आमा, सच्चाइको गीत र वनमाराका बुटाहरू नेपालको उपन्यास जगतका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण छन् । यी उपन्यासहरू प्रगतिवादी धाराबाट अनुप्राणित रहेको र वैचारिक रूपमा सशक्त र प्रभावकारी रहेका छन् । उनका उपन्यासहरूमा न्यायको पैरवी र अन्यायका विरुद्ध सङ्घर्ष तथा जनताको अनिवार्य विजयको पक्षलाई उजागर गरिएको छ । उनका उपन्यासहरू दार्शनिक, वैचारिक र कलात्मक छन् । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनलाई मुख्य आधार मानेर रचित यी उपन्यासहरू नेपाली प्रगतिवादी साहित्यका महत्त्वपूर्ण उपलब्धी हुन् ।

पुरीका उपन्यासमा समाजका विकृतिहरू र विसङ्गतिलाई चित्रण गर्दै यसबाट समाजका अपहेलित, शोषित, पीडित, उत्पीडित, निर्दोष तथा निमुखा जनताको पक्षमा रहेर वकालत गर्ने तथा अन्यायको विरुद्ध न्यायको निम्ति बलिदान दिन पनि सशक्त भावपूर्ण क्रियाकलाप प्रस्तुत गरिएको छ । जहिलेसम्म सर्वहारा वर्गले न्याय पाउँदैनन् त्यही समयसम्म निरन्तर सङ्घर्ष जारी राख्ने अठोट गरिएको छ । त्यस्तै गरी सामाजिक परिवेशलाई हत्या तथा हिंसामय बनाउन लागि पर्ने जमिनदारी तथा मालिक पद ओगटेका कुप्रवृत्तिका व्यक्तिहरूको हार र चरित्रहीन पात्रको जीत तथा विजय भएको विषय उपन्यासकार पुरीले उनका तीनवटै उपन्यासका कथावस्तुमा समेटिएको छ । यसरी आफूले भोगेका, देखेका, सुनेका र अनुभव गरेका ग्रामीण तथा सहरीया वातावरणका विषयवस्तु ग्रहण गर्दै तत्कालीन राजनीतिक परिवेशका कुरालाई नै विषयवस्तु बनाएर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासहरूमा वर्तमान नेपाली समाजलाई उत्तार्ण उपन्यासकार सफल भएका छन् । प्रस्तुत यी उपन्यासहरूमा उपन्यासकारले सामाजिक अन्याय, अत्याचार, अमानवीयता, शोषण, क्रूरता, अप्रजातान्त्रिक गतिविधिलाई प्रस्तुत गर्दै वर्तमान मान्छेका युग जीवनमा केन्द्रित नैराश्य, पीडा, प्रदूषण, विसङ्गति र अर्थहीन जीवन भोगाइ तथा राजनीतिप्रति लक्षित गर्दै मानवीय हितको पक्षमा वकालत गर्न लागि परेको देखिन्छ । महिला हिंसा, निमुखा जनताको शोषण तथा जातीय विभेदको सङ्घर्षमा केन्द्रित भएर परिवर्तनमा सङ्घर्षरत रहेको कुरालाई पनि उपन्यासकारले आफ्ना उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी नै मानवीय जीवनका विसङ्गतिपूर्ण जीवन भोगाइलाई प्रस्तुत गरेका छन् भने नवीन चिन्तनलाई अँगालेर वैचारिक भावमालेखिएको **नानीकी आमा** उपन्यास, आध्यात्मिकवाद भाव भन्दा पनि भौतिकवाद सत्य हुने कुरा प्रष्ट पाउँदै वैचारिक भावमा लेखिएको **सच्चाइको गीत** उपन्यास र कुप्रवृत्तिले समाजलाई सताइरहेका सामाजिक रूपमा जगडिएर बसेका शोषणको के कसरी अन्त्य हुन्छ भन्ने राजनीतिक तथा वैचारिक भाव

प्रस्तुत गर्दै लेखिएको वनमाराका बुढाहरू उपन्यास यी तीनवटै उपन्यासले परिवर्तनशील समाज निर्माण गर्न चाहेको छ । तीनवटै उपन्यासका कथावस्तुमा पात्रहरूको जीवनभोगाइलाई आधारित बनाएर हेर्दा प्रगतिवाद धारामा आधारित सशक्त मानिन्छन् । यसरी प्रगतिवादी धाराका रूपमा आधारित सशक्त उपन्यासकार रामप्रकाश पुरीलाई एक नवीन मार्क्सवादी तथा प्रगतिवादी आख्यानकारका रूपमा उभ्याउन सफल भएको छ ।

परिशिष्ट

शोधनायक रामप्रकाश पुरीसँग लिएको अन्तर्वार्ता

१. आफ्नो पुख्र्यौली सम्बन्धी केही जानकारी दिनुहोस् न ।

उत्तर : पुख्र्यौलीबारे जे सुनिएको छ, त्यति मात्र आधार हामीले अहिलेसम्म पेश गर्दै आएका छौं । त्यो कति सत्य हो ? त्यसको पुष्टि गर्न बाँकी नै छ । त्यही सुनेको आधारमा कुरा गरौं । हामी बाँफीकोटमा आएको म समेतले जम्माजम्मी नौ पुस्ता भयो । हाम्रो सभ्यताको उठान जुम्लाको सिंजाबाट नै भएको हो । विस्तार हुने क्रममा जाजरकोटको जक्तिपुरमा बसोवास गर्न पुगेको भन्ने भनाइहरू छन् । जक्तिपुरमा आई बसोवास गरेका कौडिन्य गोत्री ब्राम्हन अर्जुनदेव आचार्य कहिले शंकराचार्यका शिष्य बन्न पुगे र पुरी भए ? त्यो अनुसन्धान र खोजबिनको विषय हो । तिनै कौडिन्य गोत्री अर्जुनदेव आचार्य बाँफीकोटको स्यार्पूतालको किनारमा रहेको स्यार्पूमा बसी शंकराचार्य दर्शनको प्रचारप्रसारमा लागेको र यहीं देवकोटा ब्राम्हणकी छोरीसित बिहेवारी गरेको भन्ने भनाइ छ । त्यसैले बाँफीकोटका देवकोटाहरूसित हाम्रो निकै पुरानो सम्बन्ध र साइनो पनि कायम रहँदै आएको छ । शंकराचार्यका शिष्य भएकोले उनका सन्तान दरसन्तान पुरी भएको कुरामा विवाद हुने कुरा भएन । अर्जुनदेव पछाडि र मेरो अगाडि सात पुस्ता गुज्रिएको देखिन्छ । यो सामान्य हिसाबमा हो । अनुसन्धानबाट केही तलमाथि पनि हुन सक्छ ।

२. तपाईंको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो ?

उत्तर : मेरो जन्म वि.स. २०२९ साल श्रावण १६ गते हालको पश्चिम रुकुमको बाँफीकोट गाउँपालिका वडा नम्बर ५ काँडा (तात्कालिन रुकुम जिल्ला, बाँफीकोट गाउँपञ्चायत र पछि गाउँ विकास समिति वडा नं ६ काँडा)मा भएको हो ।

३. तपाईंका आमा बुवाको नाम र पेसा के हो ?

उत्तर : आमा धनवती पुरी र बुवा सर्मु पुरी हुनुहुन्छ । उहाँहरूले कृषि पेशा गर्नुहुन्थ्यो ।

४. तपाईंको परिवारको आर्थिक अवस्था के कस्तो थियो ?

उत्तर : हाम्रो परिवार निम्न गरिब किसान वर्गको एउटा हिस्सा थियो । तीन महिना जेनतेन खान पुग्ने, त्यसपछिका बाँकी नौ महिना अभाव र तनावको स्थितिबाट गुज्रिन्थे ।

५. तपाईंका दाजुभाइ र दिदीबहिनी कतिजना हुनुहुन्छ ?

उत्तर: हामी छ जना दाजुभाइ हो र दिदी एक र बहिनी एक जना हो । छ जना दाजुभाइहरूमा म राईलो(पाँचौं) हो ।

६. तपाईंको बाल्यकाल कसरी व्यतीत भयो ?

उत्तर : हामी धेरै भाइबहिनीहरू भएकोले एक अर्कामा कटाक्ष गर्दथ्यौं । त्यसो गर्दा कहिलेकाहीं ठूलै पीडा हुने गरी पिटाइ पनि प्राप्त हुन्थ्यो भने धेरै जसो साथ र भरोसामा नै जीवन बितेको हो । हामीले सानो छँदा गाईवस्तु र बाख्रा चराउन जाने, बिहान उठेर गाईभैँसीको मल सोहोर्ने काम प्रशस्त गरियो । स्कूल विदाको दिनमा लेकमा दाउरा लिनजाने काम पनि प्रशस्त मात्रामा गरियो । तर एउटा सत्य के थियो भने यी सबै कामहरू विदाको दिनमा गरिन्थ्यो । हाम्रो पढाइमा हाम्रा अभिभावकहरूले कहिल्यै पनि व्यवधान गर्नु भएन, बरु स्कूल गयो—गएन भनेर निगरानी हुन्थ्यो । वास्तवमा मेरो बाल्यकाल पढाइ गरेर नै बितेको भन्दा पनि हुन्छ ।

७. तपाईंको प्रारम्भिक शिक्षा कहाँ र कहिले भएको हो ?

उत्तर : आफ्नै गाउँको श्री रत्न प्राथमिक विद्यालयमा मेरो शिक्षाको आरम्भ भएको हो र सायद यो वि.स. २०३५/०३६ सालतिर शुरु भएको थियो ।

८. तपाईंको प्रारम्भिक शिक्षाका अनुभव के कस्ता छन् ?

उत्तर : मलाई गुरुहरूप्रति सम्मान गर्ने भावनाले जहिले पनि जागरुक बनाउँछ । गुरुले चाहेको जस्तो नभए पनि आफ्नो विवेकले गुरुलाई सम्मान दिने कुरामा म कहिल्यै पनि पछि परिन । त्यो कुरा आज पनि सत्य हो । गुरुहरूको आज्ञाकारी भएकोले मलाई ज्ञान लिने कुरामा कहिल्यै पनि कमी भएन । मलाई मेरा बालगुरुहरूप्रति सधैं

सम्मान पैदा भइरहन्छ । मेरा बालगुरुहरूमा अर्जुनलाल पुरी, वीर बहादुर के.सी., जोखबहादुर सिंह, हरिविक्रम शाहहरूहुनुहुन्छ । उहाँहरूले शिक्षा प्रदान गर्नु भएको हो । म आज जे देख्छु उहाँहरूले जोडिदिएका आँखाहरूको आधारभूमिबाट नै देख्छु । केही एकाध नमिठा घटनाहरू पनि छन्, तर ती कुराहरू एकाध मात्र भएकोले धेरै महत्त्वपूर्ण छैनन् ।

९. तपाईंले उच्च शिक्षा कहाँबाट प्राप्त गर्नु भएको हो र कतिसम्म औपचारिक शिक्षा पूरा गर्नुभयो ?

उत्तर : मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्वर्गद्वारी बहुमुखी क्याम्पस प्युठानबाट इतिहास र राजनीतिक शास्त्र विषयमा स्नातक तहको अध्ययन पूरा गरे । त्यसपछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट इतिहास विषयमा स्नाकोत्तर तहसम्मको अध्ययन पनि पूरा गरेको छु ।

१०. तपाईंको वैवाहिक जीवनकसरी सम्पन्न भयो ?

उत्तर : २०५९ साल वैशाखमा विष्णु ओलीसँग मेरो प्रेम विवाह भएको हो ।

११. तपाईंको पारिवारिक अवस्था के कस्तो छ ?

उत्तर : हामी आर्थिक रूपले सडकमा छौं । यो कुरा हामीले इमान्दारीपूर्वक भनेका छौं ।

१२. तपाईंको सामाजिक एवं राजनीतिक रुचि र लगनशीलता के कस्तो छ ?

उत्तर : म सामाजिकएवं राजनीतिक रुचि र लगनशीलता भएको मान्छे नै हुँ । राजनीतिक तहबाट नै सबैभन्दा ठूलो सामाजिक सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने मेरो विश्वास छ । तर त्यसप्रकारको राजनीतिक आचारण तथा विचारले भरिपूर्ण, नैतिकताले युक्त, सेवाको भावले जागृत भएको हुनुपर्छ । सबै राजनीतिक कर्महरूले सामाजिक सेवाको हैसियत राख्न सक्दैनन् । कतिपयले राजनीतिलाई कमाउने धन्दाको रूपमा प्रयोग गरेका हुन्छन् । त्यस्तो राजनीतिको निन्दा गर्नुपर्छ जहाँ देश, जनता र मानवजातिलाई हानी पुऱ्याउने राजनीतिलाई घृणा गर्न सक्नु पर्दछ । म राजनीतिक मान्छे भएर पनि यो भन्न सक्छु, किनभने मैले गर्ने राजनीति भनेको 'कर्म गर फलको आशा नगर' भन्ने आचारसंहितासित मेल खान्छ । अर्थात् मेरो भनाइको अर्थ

हो, राजनीति निःसन्देह सेवाको भावबाट मात्र गरिने कर्म हो । यसमा देश, जनता र मानवजातिको हित, कुटनीति र समृद्धिको विचार गरिन्छ ।

१३. तपाईंलाई साहित्यप्रति पनि रुचि जगाउने कारक तत्त्व के कस्ता छन् ?

उत्तर : मानिस र समाज नै मलाई साहित्यप्रति रुचि जगाउने कारक तत्त्व हुन् । यदि समाज नहुँदो हो त कला, साहित्य वा संस्कृति भन्ने कुरा पनि नहुँदो हो । मानिसका बीचमा नयाँ-नयाँ कुराको आविष्कार हुन्छ र छलफल चल्दछ । भावनाहरू पैदा हुन्छन् र दृष्टिकोण अगाडि आउँछन् अनि साहित्य भन्ने कुरा कलात्मक रूपले प्रस्तुत हुनपुग्दछ ।

१४. तपाईंलाई साहित्य लेखनमा कहाँ र कोबाट प्रेरणा मिलेको हो ?

उत्तर : मलाई मेरो माइला दाजु वीरभान पुरीबाट साहित्य लेखनमा प्रेरणा प्राप्त भएको हो । यसलाई संगठित र व्यवस्थित पार्ने अवसर आदरणीय गुरु गिरिप्रसाद भट्टराईले दिनु भयो ।

१५. तपाईंको प्रथम रचना कुन हो र कुन विधाको रहेको छ?

उत्तर : मेरो प्रथम रचना २०५० सालतिर हाँक साप्ताहिकमा प्रकाशित 'निम्न पूँजीवादी चरित्र कार्यकर्तामा कसरी प्रवेश गर्छ ?' भन्ने विषयको लेख हो । यसमा राजनीतिक वा वैचारिक विषय मात्र थियो । कलात्मक थिएन । त्यस्तो रचना वि.सं. २०५३ सालतिर सुर्खेतबाट प्रकाशित हुने 'रातो थुंगा' पत्रिकामा नै पहिलो पटक 'मान्छे हुनुको विवशता' भनेर प्रकाशन भएको थियो । यो कथा थियो । तर अचम्म लाग्छ अहिलेसम्म फेरि अर्को कथा लेखेको छैन ।

१६. हालसम्म तपाईंका कुन कुन विधाका कुन कुन कृतिहरू प्रकाशित छन् ?

उत्तर : उपन्यास ३ वटा, महाकाव्य ३ वटा र खण्डकाव्य २ वटा प्रकाशित छन् । समालोचना सम्बन्धी कतिपय लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । एउटा पुस्तक छिट्टै प्रकाशित हुने तयारीमा छ ।

१७. तपाईंका अप्रकाशित कृतिहरू के कति छन् ?

उत्तर : त्यस्ता अप्रकाशित कृतिहरू छन् । प्रकाशन गर्ने अपेक्षामा छु ।

१८. साहित्यप्रति तपाईंको धारणा के छ ?

उत्तर : साहित्य एउटा दृष्टिकोण हो । यो निरपेक्ष हुँदैन, सापेक्षतामा यसको कला र प्रवृत्ति अभिव्यक्त हुने गर्दछ । अहिलेको विश्वमा यो आफ्नो धार सहित मात्र बाँच्न सक्दछ ।

१९. तपाईंलाई मनपर्ने दार्शनिक चिन्तन कुन हो ?

उत्तर : म द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दार्शनिक चिन्तनको पक्षपाती हुँ । त्यसैले सायद द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दार्शनिक चिन्तन नै पर्दछ ।

२०. तपाईंका उपन्यास मूलतः कुन दर्शनबाट प्रेरित छन् ?

उत्तर : मेरा सम्पूर्ण साहित्यहरू द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको जगमा आधारित छन् । उपन्यास विधा पनि त्यसको अपवाद हुन सक्दैन ।

मिति .....

.....

हस्ताक्षर

सन्दर्भसामग्री सूची

आचार्य, गोविन्दप्रसाद(२०७४) वनमारा बुढाहरु उपन्यासको कृतिपरक
अध्ययन**Humanities and Social Sciences Journal**TU RR Campus :
kathamandu, (Volume: 9, No: 9), पृ. ६६ ।

आचार्य, गोविन्दप्रसाद, (२०६८) वनमाराका बुढाहरु, हाँक (वर्ष २६ अङ्क .... १७)पृ.४ ।

आर.वि.जी.सी.(२०६४) एउटा पाठकको आँखामा नानीकी आमा,रुकुम समाचार पत्र
साप्ताहिक, (वर्ष २ पूर्णङ्क ४८),पृ. ४ ।

ओली, ताराप्रसाद, (२०६३) कृति समिक्षा,जीवन साहित्यिक मासिक पत्रिका, दोस्रो संस्करण :
त्रि.ज.उ.मा.वि. मुसिकोट, रुकुम,भाद्रपृ. ३ ।

ओली, ताराप्रसाद(२०६३) २०६३ सालभरीमै १० वटा कृति प्रकाशन गर्ने योजना छ,जीवन,
साहित्यिक मासिक पत्रिका, त्रि.ज.उ.मा.वि. मुसिकोट, रुकुम : दोस्रो संस्करण,
असोज, पृ. ४ ।

खरेल, एम पी (२०६३) नानीकी आमाले समेटेको क्रान्तिप्रतिको असीम आस्थाको विषयवस्तु,
हाँक(वर्ष २३, अङ्क ४४), पृ. ४ ।

गिरि, अमर(२०६३) वैचारिक उपन्यास : नानीकी आमा,बुधवार,(वर्ष ११, अङ्क ४८), पृ. ४
।

गौतम, देवीप्रसाद(२०४१) अनिदो पहाडसँगैको औपन्यासिक यथार्थ एक
अध्ययन,आगमन(वर्ष २ अङ्क ३),पृ.२७-२९ ।

- गौतम, देवीप्रसाद, (२०४९) प्रगतिवाद : परम्परा र मान्यता, काठमाडौँ : मुना गौतम ।
- गौतम, प्रेमभक्तलक्ष्मी(२०६४) प्रगतिशील लेखक साहित्यको मभेरीमा 'सच्चाइको गीत'जन्तीधारा रुकुम, (वर्ष ४, अङ्क ६३),पृ. ५ ।
- गौतम, प्रेमभक्तलक्ष्मी (२०६४)सङ्घर्ष र नानीकी आमा,जन्तीधारा रुकुम(वर्ष ४, अंक ७१), पृ.५ ।
- घर्ती, दुर्गाहादुर(२०६८) विजय मल्लका उपन्यास : सन्दर्भ र विमर्श,कुलेश्वर, काठमाडौँ : विजय मल्ल स्मृति प्रतिष्ठान ।
- पुरी, रामप्रकाश (२०६८)अक्षुण्ण महाकाव्य, दाङ : राप्ती साहित्य परिषद ।
- ..... (२०६३) एकपटक पढ्ने पर्ने उपन्यास नानीकी आमा,रुकुम समाचार पत्रसाप्ताहिक (वर्ष १, अंक १३), पृ. ४ ।
- ..... नानीकी आमाउपन्यास, काठमाडौँ : सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान, २०६३ ।
- ..... (२०६५) नानीकी आमाउपन्यास, काठमाडौँ : सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान, ।
- ..... (२०६५)भु मण्डलीकरणको ज्वालामा जनताका लेखकहरुको सङ्घर्ष,नयाँ यात्रारुकुम (वर्ष १, अंक १), पृ. ३ ।
- ..... (२०६५)वनमाराका बुटाहरु उपन्यास, समीक्षा वली, ।
- ..... (२०६४)सङ्घर्ष र नानीकी आमा, बुधबार (वर्ष ७१, आङ्क ४८) पृ. ५ ।
- ..... (२०६४)सच्चाइको गीत उपन्यास, काठमाडौँ : सर्मुधन अध्ययन प्रतिष्ठान ।
- ..... (२०६४) स्वतन्त्रता न्यायका लागि पटक-पटक भएको जनताको वलिदानी र सङ्घर्षले स्थायी परिणामको माग गरिरहेको,रुकुम समाचारपत्र साप्ताहिक (वर्ष २ पूर्णाङ्क ५३)पृ.३ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह(२०५०) नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारतेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०)नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमिदार्जिलिङ : दिपा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०४०)प्रगतिवादी र नेपाली उपन्यास विराटनगर : प्रभात साहित्य परिवार ।

..... (२०४९)प्रगतिवाद विराटनगर : हाम्रो साहित्य सदन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०६६)उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यासतेस्रो संस्करण,
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, डिजन (२०६८)नेपाली मार्क्सवादी उपन्यासका मूल प्रवृत्ति (२०३६-२०६४)

अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र : नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

भण्डारी, इन्द्र बहादुर (२०६९)साहित्यकार रामप्रकाश पुरीको कृतित्वको समीक्षा,पूर्वदेखि
पश्चिमसम्म, बाँके : प्रतिभा साहित्य समाज ।

भण्डारी, बसन्तराज (२०६५)प्रगतिशील उपन्यास : वनमाराका बुढाहरू नौलो आयाम,हाँक (
वर्ष २६, अङ्क ८, पूर्णङ्क ४) ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९)नेपाली उपन्यासको इतिहासकाठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

शर्मा, अमृता (२०६६)नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास विवेक सिर्जनशील प्रा.लि. ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२)शोधविधि तेस्रो संस्करण ललितपुर : साभा
प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज (२०६६)आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचनाकाठमाडौँ :
क्वेस्ट पब्लिकेशन ।

.....(२०५५) समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग काठमाडौँ : नेपाल
राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शाह, मणिराज (२०६९)जीवनी कृतित्व र व्यक्तित्व अप्रकाशित स्नाकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौँ
: नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४)नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्तिदोस्रो संस्करण,ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६९)आत्मन्यासको पहिचान र बाढीमा औपन्यासिकताशब्दसंयोजन भदौ (
वर्ष ९, अङ्क ५) ।

.....(२०६९)तथाकथित उपन्यासको प्राप्ति र अप्राप्तिको निरूपण,गरिमा असोज (वर्ष
२२, अङ्क १०),पृ. ५०-५६।

puri.ramprakash@gmail.com